

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મુદ્રાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૯૮

ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન વિષે નિબંધ.

મુંબઈના શેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈના
વાર્ષિક હનામથી.
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ રચાવી પ્રગટ કર્યો.
૨૨૫નાર

વિહલદાસ ધનજીભાઈ

દોહરો.

સ્વદેશિની સ્થિતિ સુધરવા, હૈએ ધર્શને હર્ષ ;
સુખ સાધન દર્ષક કર્યો, આ ગુર્જરોત્કર્ષ. ૧

“ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, કનિષ્ઠ ચાકરી,
નફફટ લીખ”.

સને ૧૮૭૮—સંવત ૧૯૩૪
કિન્નમત આઠ આના.

૧૦૭૯

અમદાવાદ મધ્યે

મામાની હવેલીમાં અ. યુનૅઈટેડ પ્રિ. અને જ.
એન્જિનિ કંપની “લિમિટેડ” ના પ્રેસમાં
રણછોડલાલ જંગારાએ છાપ્યો.

અનુક્રમણિકા.

ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન.

ભાગ ૧લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રાચીન કાળમાં એ સાધનોની ઉત્પત્તિ.

એતીવાડીની ઉત્પત્તિ; રૂનાં ને એતીનાં ઓઝારોની ઉત્પત્તિ; ઘંટી, ને ગાડું, વગેરેની ઉત્પત્તિ; જોડા, દીવેલ, ને તાંબાપી-તળનાં વાસણોની ઉત્પત્તિ; ઘર બાંધવાની વિદ્યા, ને કાગળ બનાવવાની વિદ્યા; એ હુબરો ને વિદ્યાની શોધ કરનાર મૂળપુરુષના જન્મ ચરિત્ર લખવાના રિવાજવિનાનો અંધારાનો વખત; પરદેશના હુબરો લાવવા જોધએ; એતી સુધારવાનો પ્રયત્ન; જાતીબંધનથી થતી અડચણ; .....૧ થી ૧૦

પ્રકરણ ૨ જું.

એતીવાડીની હાલની હાલત.

એતી શી રીતે કરેછે; એકુતને એતીની હાલત જોમની

તેમ રહી; અંગ્રેજીરાજ આવતા પહેલાં એકતોને પડતી અ-
 ડ્યણો; હિંદુ એકતને અંગ્રેજએકતની હાલતનો મુકાબલો;
 અંગ્રેજીરાજ આવતા પહેલાં એકતો પાસેથી લેવાનું મહેસુલ;
 અંગ્રેજીરાજમાં ખેતીનું મહેસુલ; અકબર અને અંગ્રેજીરા-
 જના એકતો ઉપરના કરનો મુકાબલો; ગુજરાતની જમીન;
 એ જમીનમાં થતા પાક; એકતોની હાલત બગાડનાર તેમ-
 નામાં માહા ચાલ; એકતોને નહારી સ્થિતિમાં લાવનાર કેળવણી
 વિનાનું અસ્તાનપણું... ૧૦ થી ૨૮

પ્રકરણ ૩ જી.

વિદ્યા હુજરના ઉપજતા પદાર્થો.

જુદા જુદા હુજરોને માટે નીમલી જાત; તેલ ઉત્પન્ન
 કરનાર ઘાંચી; કપાસ ને કપાસનાં થતાં જુદાં કપડાં ને તેના
 કારીગરો તથા વેપારીઓ; શેરડી ને તેના રસનો ગોળ તથા
 ગોળના વેપારી કુધ તથા કુધની જુદી જુદી ક્રિયાથી થતી વસ્તુ-
 ઓ ઘી, મીઠાઈ વગેરે અને તેના વેપારીઓ.....૨૮ થી ૩૫

પ્રકરણ ૪ થું.

ખેતીવિના હુજરોની મદદથી ખેતલા પદાર્થો.

હુહાર ને તેની કારીગરીથી થતા પદાર્થો; સુયાર ને સુયા-

રની કારીગરીની બનાવટ; કડીઆ અને તેની કારીગરી;
સલાટની બનાવટ; મોચીનો ધંધો; સોની અને તેમનાં કામ;
વણકર અને તેમનાં બનાવેલાં કપડાં; રંગારાને બાથસારનો
ધંધો; કંસારા અને તેમનાં બનાવેલાં વાસણ; કુંભારને તેમના
હુબરની પેદાશ; ચુનાવાળા; ઘોખી; કાગળ બનાવનાર અને
કાગળ..... ૩૫ થી ૫૦

પ્રકરણ ૫ મું.

વેપાર શોજગાર.

વેપાર કરનારી જીદીજીદી જાતો; વેપારથી ક્ષાયદા; વેપાર
કરવાની રીત અને વેપારની જાતો; પરદેશ સાથે વેપાર અને
પરદેશી વેપારીઓ; યુરોપની વસ્તુઓ જે આ દેશમાં આ-
વે છે તે; તે વિના આ દેશનીજ વસ્તુઓનો વેપાર; ખતીજ
ઉપજ; બાજે નાણાં ધીરવાનો વેપાર; હરરાજીથી થતું વે-
ચાણ; મેળા અને તેમાં ચાલતો વેપાર..... ૫૦ થી ૬૪

નાગ રજો.

એ સાધનો સુધારવાના ઉપાય.

પ્રકરણ ૧ લું.

ખેતીવાડીની હાલત સુધારવાના ઉપાય.

દેશની આબાદીનો આધાર ખેતી; ખેતીમાં વાપરવાનાં વરાળયંત્ર ને તેથી થતી પેદાશ; એ યંત્રો કેટલી કીમતનાં છે ને કેટલું કામ કરે તેની યાદી—ખેતીની આલતી રીતનાં આ-
જારો ને કીમત તથા તેનો મુકામલો; એ સંચાઓ લાવી
ખેતીમાં સુધારો કરવો જોઈએ; સુધારો થવાનાં બીજાં સાધન;
ખેડુતો ગરીબ હોવાથી ધનવંતે એ કામ ઉપાડી લેવું; ત્યારે
સરકારે શું બિલકુલ ધ્યાન આપવું? સરકાર નાયકનું ખેતી
નાટક; ખેડુતોની કેળવણી ઉપર સરકારે ધ્યાન આપવું? ખે-
ડુતોપરના જીલમી કર ઓછા કરવા; લોકલફંડના ટાક્સના
નાણાંમાંથી થતાં કાસની તપાસ કરવી; સરકારે બીજી નવ
બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવું તે, એ. બી. રાથબાર્નની બ-
તાવેલી નવ બાબતો; ને તે ઉપર વિચાર; ખેતીને મદદ કરવી
એ સરકારની ફરજ છે તે ઉપર મી. મેક્લીનનો ફકરો; રૂનો
ખર્ચ સારો કરવો; ખેતીમાં ઉપયોગી નેહરો વગેરે તથા ગાં-

સડો પાંધવાનો સંચો; શેરડીનો પાક, ગળીનો પાક; અનાજના પાક, વગેરે પાકો; પડતર જમીન ખેડાવવી; તગાવો આપવાનો રિવાજ ચાલુ કરવો જોઈએ; હુબરો શિખવવાની સ્કુલ કહાડવી કે તેમાં અંગ્રેજી સંચાઓથી માહિતગાર થવાય... ૧૪ થી ૧૦૧

પ્રકરણ ૨ જી.

ચાલતા હુબરોમાં સુધારો કરવાના ઉપાય.

કેટલાક દેશી હુબરો જેવા કે કોરણી, ઇમિરતોની મજબૂત પાંધણી વગેરે જીની કારીગરીનાં વખાણ; કેટલાંક દેશી કાપડ વિલાયતી કરતાં સારાંછે; નાણાં દાટી મુકવાની ને ઘરેણાંમાં રોકવાની માડી ચાલ; કપાસ પીલવાના સંચાનું કામ તથા કીમતનો અડસટો; સુતરે કાંતવાનો અંને લૂગડાં વણવાના સંચાનું કામ તથા તેની કીમત; લૂગડાં ધોવાનો સંચો ને તેની કીમત; છીંટનું મૂળ વતન હિન્દુસ્તાન પણ યુરોપ ને તે છાપવાનો સંચો ને કીમત; રેશમી કાપડ વણવાનું વરાળયંત્ર ને કીમત; તેલી પદાર્થ પીલનારું યંત્ર, કીમત સાથે; કાગળ બનાવવાનો સંચો, ને તેમાં થતા કાગળ; લૂહાર કામનો સંચો; સુથારના કાપનો સંચો; દાણા દળવાનો સંચો; ડુંભારને ઉપયોગી સંચો; સંચામાં ઉપયોગી વસ્તુઓને તે પુરી પાડવાના ઉપાય; સંચા ચલાવવા લાયક માણસો આ દેશમાંજ તૈયાર કરવાં જોઈએ ને તેનો ઉપાય..... ૧૦૧ થી ૧૨૪

પ્રકરણ ૩ જી.

વેપાર વધવાનો ઉપાય.

નાણાં સંબંધી હાલત સુધારવાને ધરેણાં ગાંડાંનો રિવાજ
ઓછો કરવો અને દાટી મુકવાનો ચાલ બંધ કરવો; સન ૧૮૬૧
થી ૧૮૭૦ સુધીમાં આ દેશમાં કેટલું સોનું રૂપું આવ્યું તથા
કેટલું આ દેશમાંથી પરદેશ ગયું તેનું કોષ્ટક; આપેલી નગરી-
માંથી કેટલી શિક્ષા પાડવામાં વપરાઈ તેનું એ દશ વરસનું
કોષ્ટક; તે ઉપર વિચાર; સન ૧૮૩૪ થી સન ૧૮૭૨ સુધીમાં
આપણે વેપાર શા પ્રમાણમાં વધ્યો તેનું કોષ્ટક; તે ઉપર
આપેલા વિચાર; રેલવે અને તારથી વેપારને ઉત્તેજન; હિંદુ-
સ્તાનના વેપારની પડતીનાં જામે જમસેદ વાળાનાં આપેલાં
આઠ કારણો; પરદેશી રાજથી નાણાની ખોટ પડેછે ને દેશી
રાજથી તેમ થતું નથી; માટે તેમ ન થાય તેવો ઉપાય; પુના-
ની વ્યાપારોત્તેજક સભા ને તેમની નેમ; તે ઉપર વિચાર,
અને આપણે પણ તેવી સભાઓ સ્થાપવી.

નિબંધસૂચક.

માણસનું જીવન અને દેશનો ઉત્કર્ષ એ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. એ પદાર્થો ત્રણ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ ખેતીવાડીમાં થતા પદાર્થો. ૨ ઉદ્યોગ અને અકલ્પ્ય બનતા પદાર્થો. ૩ અને એ બંને રીતે ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોનો વેપાર, આ ત્રણ રીતે માણસના જીવન અને સુખની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી દેશનો ઉત્કર્ષ પણ થાય છે. એ ત્રણવાનાં જ દેશમાં ધણાં ને સારાં હોય, તે દેશના લોકો વધારે સુખી થાય; અને એ ત્રણવાનાં જ દેશમાં ઓછાં ને નકારાં હોય, તે દેશના લોકો થોડા સુખી થાય. આપણા લોકોને સુખી થવું હોય-દેશનો ઉત્કર્ષ કરવો હોય, તો એ ત્રણવાનાં વધવાનો અને સુધારી સારાં કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ; કે જોથી પદાર્થો વધારે અને સારા ઉત્પન્ન થાય ને દેશીઓને વધારે સુખ મળે. આ નિબંધ લખવાની મારી મતલબ પણ એ પદાર્થો શી રીતે વધારે અને સારા ઉત્પન્ન થાય કે જોથી મારા દેશીઓનો અને દેશનો ઉત્કર્ષ થાય, એ છે. એ ઉત્કર્ષ થવાનો ઉપાય-સાધન-સારાને પ્રબળ પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય બતાવતા પેહલાં તે હાલમાં શી રીતે અને કેટલા ઉત્પન્ન થાય છે-એ પદાર્થો

હાલમાં કેવી સ્થિતિમાં છે, તે બતાવવાનો હું પહેલો પ્રયત્ન કરીશ. તે પછી એ પદાર્થો શી રીતે પુષ્કળ અને સારા થાય, તેવો ઉપાય બતાવીશ તેથી એ પુસ્તકના મેં એ ભાગ પાડ્યો છે. ૧ જામાં તે પદાર્થોની હાલની સ્થિતિ અને ૨ જામાં તે સુધારવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે.

આ નિબંધ લખવાની મારી મતલબ માત્ર ગુજરાત વિદ્યુત જ છે. પણ ન્યાં આગળ જે બાબત હિંદુસ્તાનને લાગું કરવી જોઈએ ત્યાં આખા હિંદુસ્તાન વિશે પણ લખ્યું છે.

નિબંધ રચનાર.

સૂચના.

મુંબાઈના શેઠ. સોરાખજી જમશેદજી જીજીભાઈએ, ગુજરાત બનાઈપુલર સોસાઈટીને (૩૨૫૦૦) આપીને એવો ઠરાવ કરેલો કે તેના બ્યાજમાંથી દરશાલ સો રૂપીઆના ઇનામનો નિર્બંધ ઉપયોગી વિષય ઉપર રચાયવો. તેથી સને ૧૮૭૨ ની શાલમાં વેપાર, હુન્નર અને તેને સુધારવા વિષે વિષય ઉપર નિર્બંધ (૩૧૦૦) આપીને રચાવ્યો હતો. તથા સને ૧૮૭૩ ની શાલનું ઇનામ, ખેતીવાડી, કારખાનાં અને વેપાર વધારવાનાં સાધનો વિષે ઠરાવ્યું હતું. ઉપર લખેલાં બન્ને ઇનામના (૩૨૦૦) રા. ફિલદાસ ધનજીભાઈને મળ્યા. કારણ કે તેમના લખેલા નિર્બંધો કમિટીને પસંદ પડ્યા હતા. એ બન્ને નિર્બંધોની મતલબ મળતી આવવાથી બન્ને નિર્બંધો તેમને સોંપીને તેની એક નિર્બંધ કરાવ્યો. તે આ નિર્બંધ છે. ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન એવું નામ તેમણે રાખેલું છે.

ગુર્જરોત્કર્ષ ટર્ષક.

(ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન.)

ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રાચીન કાળમાં એ સાધનોની ઉત્પત્તિ.

માણસની વસ્તી જ્યારે આ દુનીઆમાં પેહલ પેહલી થઈ, ત્યારે તેઓ ઘર બાંધીને તથા ખેતીવાડી કરીને રહેતા નહોતા. તેઓની પાસે ખેડવાનાં કે ખીજી કોઈ જાતનાં ઓજારો નહોતાં. માત્ર જંગલોમાં વસી, પશુ પક્ષીના શિકાર ઉપર અને કૃષ્ણકાદી ખાઈને તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. તેમને પેહરવા વસ્ત્રો નહોતાં, પણ ઝાડનાં પાનાં અને છાલ તથા જનાવરોનાં ચામડાં ઓઢીને ફરતા ફરતા હતા. આગળ વખત જતાં તેઓની અકલ વધી અને જરૂર જણાતી ગઈ, તેમ તેઓ પોતાની સ્વભાવિક અકલનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા—રહેવાને ઝુપડાં બાંધ્યાં. અને ધીરે ધીરે જંગલોમાંનાં જનાવરો પાળવા લાગ્યા. તેમાં ગાય, બેંસ, બકરાં, ઘેટાં, બળદ અને ઘોડા એ મૂખ્ય હતાં. એ વખતમાં તાંબાની, રૂપાની કે સોનાની ખાણો નહોતી અને તેથી

નાણાના શીકા નહોતા. રાજ્યથી તે રૈયત સુધીમાં જેની પાસે ઉપર કહેલાં ઉપયોગી જનાવરો વધારે તે વધારે પૈસાદાર અને સુખી ગણાતો. તે જનાવરોની તેઓ વધારે સંભાળ રાખતા. અને તેથીજ કદાપિ રોજના માંસાહારમાં ગાય ને બળદ જેવાં ઉપયોગી જનાવરોની આપણા શાસ્ત્રમાં મના કરેલી હશે. પાછળથી ધીમે ધીમે ગામો ને શહેરો વચ્ચાં, વસ્તી વધી ને કૃષ્ણાદી તથા શિકાર ઉપર ગુજરાત પુરું ન આવ્યું કે તેમાં હરકત પડવા લાગી ત્યારે તેમને અનાજ વાવવાની અકલ સુજી હશે. અને તેથીજ તે વાવવાનાં ઓગળરો બનાવવાની તેમને જરૂર જણાઈ હશે. એ રીતે હળ, કોદાળો, પાવડો, ઓરણી, ગાડું વગેરે ખેડવાનાં, વાવવાનાં, ખોદવાનાં અને લાવવા લેઈ જવાનાં ઓગળરો બન્યાં. એતી પણ પેહેલાં ખોદીને જમીન પોચી કરી હાથે અનાજ વેરીને કરતા હતા. અને હળ, ઓરણી વગેરે ઓગળરોનો ઉપયોગ એતીમાં ધીરે ધીરે થતો ગયો. એ ઓગળરો બનાવવાને સુતારનો વાંસજો, વીંધણું, આરી, કરવત, શારડો, અને લુહારનો ધણ, એરણ, સાણસી વગેરે બન્યાં. તેને માટે જમીનમાંથી લોટું ખોદી કહાડી ગાળવું પડ્યું. અને એતીમાં તે ઓગળરો હાથે વાપરવાને બદલે બળદ, પાડા વગેરે પ્રાણીઓની મદદ લેવા લાગ્યા. ગાય ને બેસ કુધ દહીં ને માખણ કે ધી જેવા ખોરાકના ઉપયોગી પદાર્થ આપવામાં અસવધી તે આજ પર્યંત ઉપયોગી ગણાએલી છે.

આ રીતે માણસોની સ્થિતિ સુધરી. માણસોએ એતીમાં કપાસ પકવ્યો. એ કપાસને પીંડવાને, પાંજવાને, કાંતવાને અને વણવાને માટે ચરખો, પીંજણી, રેટીઓ અને શાળ બનાવવાની જરૂર પડી ને તે વખત જતે કોઈ કોઈ અકલવાન માણસો બનાવતા ગયા. એ રીતે બનેલાં લૂગડાં ઓઢવા, પેંડેરવાના ને પાથરવાના કામમાં આવવા લાગ્યાં. પણ કામ કરતાં ઓઢેલા લૂગડાથી હરકત પડવા લાગી, ત્યારે કોઈ અકલવાન પુરૂષે તેને ચેતરીને શીવવાની યુક્તિ કાઢાડી, ને તેને સાડ સોય ને ગજ કાતર બનાવ્યાં.

એતીમાં પાકેલું અનાજ કાચું ખાતાં પચવા લાગ્યું નહીં તથા ચાવવાની અને બીજી ઘણી જાતનો અડચણો પડવા લાગી ત્યારે તેને પેહેલ વેહેલાં બરડીને બુકો કરી પાણી સાથે ખાતા હશે. તેમ કરતાં પણ હરકત પડવાથી કેટલાકાળ પછી કોઈ બુદ્ધિવાન પુરૂષે તે અનાજને દળવાની ને રાંધવાની યુક્તિ કાઢાડી હશે. એતીમાં પાકેલાં બાજરીનાં કે બીજાં અનાજનાં કણસલાં હાથવતી બાગતાં, તથા ડાંગરને ઘર્જના છોડ ઉપાડતાં હરકત પડવાથી દાતરડાં થયાં હશે; શરડીને પીલી તેના રસનો ગોળ કરવાની યુક્તિ તે પછીની વધારે અકલવાળી છે; ને તેની ખાંડ ને સાકરે કરવાની તેથી પણ વધારે અકલવાળી છેક પાછલા વખતની છે. ગાંડું જે એતીમાં દાણા વગેરે ઘેર લાવવાનું મૂખ્ય સાધન છે, તે ગામડાના જેસલા જેવું તેની મૂળ સ્થિતિમાં હશે, ત્યાંથી સુધરતાં સુધરતાં તેની હાલની હા-

લતે આગ્યું હશે. ખેતીની મૂળ શરૂઆત આજથી ત્રણ હજારે કરતાં વધારે વરસ ઉપર થએલી ગણામ છે.

પાણસનો ખેતીવાડીની સ્થિતિમાં તેને ખેતરમાં કાંટા વગેરે વાગવાથી હાજની પાવડીઓ જેવા લાકડાંના બેડા થયા હશે. પણ તે વડે ચાલતાં હરકત પડવાથી, તથા પડી જવાથી કે વાગવાથી કોઈ અકલવાને સામઝાના બેડા બનાવવાની યુક્તિ કહાડેલી; અને તે સાથે માર્યાનિ જરૂરનાં ઓળરો બનાવવાં પણ્યાં હશે.

દીવાને બદલે અસલ લાકડાંની તાપણીઓ અને ખોરણાં દોવાં બેઠાએ પણ તે અજવાળું ઘણીવાર ટકે નહીં, તે વારે વારે ઓલાઈ જાય. તે અડચણ દૂર થાય અને ઘણીવાર ચાલે એવા અજવાળાની જરૂર પુરી પાડવાને માટે તેલ ને દીપેલી જેવા તેલી પદાર્થો ખાંડાંને તેનું તેલ કે દીપલ કહાડી બાળવા લાગ્યા. પણ એ રીતે ખાંડાં ઘણું તેલ કે દીપલ ખોળમાં રહી જવા લાગ્યું, તેથી ઘણીવડે ખીલવાની કોઈ દોશીઆર કારીગરે કળા શોધી કહાડી.

પ્રાચીન કાળમાં તાંબાની ખાણોની શોધ નહીં હોય ત્યારે માણસો તુમડીઓમાં પાણી પીતા હશે. કુંબારના માટીના ઘડા બનાવવાની યુક્તિ પાછળથી નીકળેલી. અને તાંબા પીતળનાં કુંસારાનાં ઓળરોથી બનેલાં વાસણુ છેક પાછલા વખતનાં છે. કેમકે તાંબાની ખાણમાંથી માટી ખોદી, ગાળીને ઓળું તાંબું કહાડી પત્તાં કરી ઘડવાની યુક્તિ ઘણી મુદતે

વધારે અકલથી નીકલેલીછે. ધાતુઓનું મિશ્રણ કરી પીતળ વગેરે મિશ્ર ધાતુઓનાં ચળકતાં વાસણ તાંમાની શોધ થયા પછીથી થએલાંછે.

માણસો જ્યાં સુધી ઘાસનાં ઝુપડાંમાં રહેતા ત્યાં સુધી કડીઆની જરૂર નહોતી. પણ સારાં કે મજબુત ઘર બનાવવાની જરૂર જણાઈ ત્યારે ચીકણી માટીને પલાળી થેપીને ભીંતો કરી બનાવ્યાં. અને આગળ જતાં ઘંટો કરી પકવોને કડીઆની વિદ્યાથી ચણાયાં.

લખવાના કાગળ બનાવવાની યુક્તિ તે છેક પાછલા જમાનાની છે. પ્રાચીન કાળમાં બધી વિદ્યાઓ પાઠે કરતા હતા. પાછળથી લખવાના અક્ષર બનાવી તાડપત્ર અને બીજાં ટકાકે મોટાં પાંદડાં ઉપર લખવાનો રીવાજ નીકળ્યો. તે પછી લૂગડાં ઉપર અને છેલ્લે લૂગડાંનાં ચીથરાંના કાગળ બનાવી તે કાગળ ઉપર લખવાની કળા નીકળી. કાગળ બનાવી લખવાની રીત આપણા દેશમાં ઘણામાં ઘણી એક હજાર વરસની જુનાંછે. એ રીતે માણસોને જેમ જેમ જે જે વસ્તુઓની જરૂર જણાઈ કે ચાલતી રીતમાં સુધારો કરવાની અગત્ય માલમ પડી તો કોઈ બુદ્ધિવાને તેવી વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાની પોતાની અકલવડે યુક્તિ કહાડી ને ચાલતી રીતમાં સુધારો કર્યો.

આપણા દેશમાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર—ખરાં ચરિત્ર લખવાનો રિવાજ ઘણોજ થોડો બલકે બીલકુલ નહીં જેવો હોવાથી જે અકલવાન મહાપુરુષોએ ખેતીવાડીનાં, સુતાર,

લુહાર, દરજી, મોચી, ધાંચી, કુંભાર, કડીઆ, વગેરેનાં હુન્નરો
 જાતનાં ઓળખરો બનાવવાની કળા કહાડી તેમનાં નામ, તેમની
 જાત, તેમનાં ગામ, તેમની હાલત, ને તેમની તે યુક્તિ
 શોધ. કહાડવાની રીત વગેરે માલમ પડતાં નથી. આજના
 કાળમાં જે જે પુરૂષોએ તે હુન્નરોમાં સુધારો ને વધારો કર્યો
 તે પુરૂષોનો આપણે કેટલો પાડ માની તેમને સંભારીએ
 છીએ ? તે કરતાં કેટલા ગણો વધારે પાડ માની એ હુન્નરો
 કહાડનાર મૂળ પુરૂષોનાં નામ આપણે સંભારત ? આજે
 આટલો બધો વિદ્યા હુન્નરનો શોધ ને વધારો થયો પછી
 તેમાં સુધારો કરનારનો આપણે પાડ માનીએ તો જે વખ-
 તમાં કાંઈ પણ સાધન નહીં, તથા બીલકુલ અંધારાના
 વખતમાં જે મહા પુરૂષોએ એ હુન્નરોનાં મૂળ તત્ત્વો શોધી
 કહાડ્યાં તેનો કેટલો બધો પાડ આપણે માનવો જોઈએ ?
 અજ્ઞાત ઘણોજ વધારે. પણ તે મહા પુરૂષો કયા તે આપ-
 ãણે જાણતા નથી. જન્મ મરિત્ર લખવાનો રિવાજ નહીં
 હોવાથી તેમનાં નામ આપણને માલમ નથી. એ બધી
 યુક્તિયો એકદમ કે એકે વખતે એક જાણથી થઈ નથી.
 ધીરે ધીરે ઘણી લાંબી મુદતે જુદા જુદા મહા પુરૂષોએ
 પોતાની અકલથી બધી યુક્તિયો બનાવી છે. ખેતીનાં ઓળખરો
 બનાવનાર સુતાર ને લુહારનો, ઘંટી બનાવનાર સલાટનો,
 ધર બનાવનાર કડીઆનો, તેલ ને દીવેલ બનાવનાર ધાંચીનો,
 જોડા બનાવનાર મોચીનો, લૂગડાં શીવનાર દરજીનો, ધડા ને

ગોળીઓ બનાવનાર ડુંભારનો, એ બધા મૂળ પુરુષોનો આ-
પણે કેટલો ઉપકાર માનવો જોઈએ ? એ સુધાર, એ હુદાર,
અને એ ડુંભાર ને ધાંચી મોચી આપણા દેશના આપણા
અકલ્યાન પૂર્વકે હતા. તેઓએ તેમના પૂર્વજોની અકલ્યાની
બનેલી યુક્તિઓમાં તેમને જેમ માલમ પડતું ગયું તેમ
સુધારો કરી આપણને હાલની સ્થિતિએ આણી મુક્યા છે.
તો આપણે પણ તેમની યુક્તિમાં કાંઈ ખામી માલમ પડે
તો આપણી અકલવડે તેમાં સુધારો કેમ ન કરવો ? અલ-
ખત કરવો.

આ બધા હુન્નરો ને ધંધો એકજ વખતે એકજ દેશમાં
બન્યા નહોતા. કેટલાક પરદેશના હુન્નરો આ દેશમાં આણેલા
હતા. પણ તેમાં પરદેશના કયા ને આ દેશના કયા, તે તે
વખતના લેખો વિના આપણને માલમ પડતું નથી. તો
પણ એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે આ બધા હુન્નરોમાંના
કેટલાક જે આ દેશમાં નહોતા અને બીજા દેશોમાં તાંના
અકલ્યાન પુરુષોએ કહાડેલા તે આ દેશમાં આપણા પૂ-
ર્વજોએ આણેલા. તે પ્રમાણે હાલમાં આપણા દેશમાં જે
હુન્નરો નથી ને પરદેશમાં છે તે આપણા દેશમાં શા વારતે
ન લાવીએ ? અલખત લાવીએ.

આપણા દેશના આજ સુધીમાં ચાલતા બધા હુન્નરો
હાથની મેદેનતવડે ચલાવવાના છે. તેથી તે સંસાઓવડે
મણી મેદેનતે થોડી ઉત્પત્તિ થાય છે. તેને બદલે આપણા

હાથ કરતાં વધારે બળવાન શક્તિ વાપરી, વધારે ઉત્પન્ન કરીએ તો કેવું સાડું ? આપણા પૂર્વજોએ કોઈ પણ જાતના સંચા નહોતા તેમાંથી હાથે ચલાવવાના બનાવી બળદ વગેરે પ્રાણીઓની મદદ લઈ સુધારો ક્યો તો આપણે તેથી વધારે બળવાન શક્તિવડે ચાલનારા સંચા લાવી વધારે સુધારો શા માટે ન કરીએ ? અલબત્ત કરીએ.

આ બધા હુબરોમાં ખેતી એ સૌથી વધારે ઉપયોગી છે કેમકે તેના વડે આપણા બધાનું ગુજરાન ચાલે છે, તેમાં શરીર કસાઈને સુખી રહે છે, અને તૈયાર આપણા વડીલોએ ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર ને કનિષ્ઠ ચાકરી કહી હશે. દેશની સારી નકારી રીતિ ખેતીમાં પોકેલા વધારે ઓછા અનાજ, રૂ. વગેરેની ઉત્પત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. માટે તે ઉત્પત્તિ વધારવા ને સુધારવા માટે આપણા દેશના લોકોએ શા સાડું પ્રયત્ન કરવો નહીં ? અલબત્ત કરવો.

જાતી બંધન જેવો જોરાવર દુઃખન સુધારાના રસ્તામાં કેવો આડો પડેલો છે ? તે રસ્તે જતાં તે દુઃખન આપણને કેટલો ને કેવો બીહીવડાવે છે ? તે આડે આવી આપણને કેટલી અડચણ કરે છે ? દરજી, મોચી, ઘાંચી, સુથાર, લુહાર, કડીઓ, કુંભાર, ને સલાટનાં ઓજારો બતાવનાર ઉપર દરજી, મોચી, ઘાંચી વગેરેની છાપ અસહનતા જમાનામાં પડી નહોતી. તેઓ ખાસણ ક્ષત્રી કે વૈશ્ય હતા. તેઓ એક બીજાનું ખાતા પીતા હતા. એક બીજાની સાથે કન્યા વેહેવાર

રાખતા હતા. એટલુંજ નહીં પણ તેઓ એક જાતમાંથી બીજી જાતમાં ફેરબીક વાર જઈ શકતા હતા. મતલબ કે અસલના વારામાં આપણા દેશમાં જાત પ્રમાણે ધંધો નહોતો પણ ધંધા પ્રમાણે જાત હતી. એટલે ફલાણા માણસે કે ફલાણી જાતે તો ફલાણોજ ધંધો કરવો એમ કાંઈ નહોતું. જોને જે ધંધો આવડે, ને જોની જે ધંધો કરવાની મરજી હોય તે માણસ તે ધંધો કરી શકતો હતો. પરશુરામે પ્તા-ભણ હોઠને ક્ષત્રીનું કામ કર્યું છે, વિશ્વામિત્ર ને વાલ્મિકિ હલકી જાતના હોઠને વિદ્યાથી વરષિમાં ગણાયા છે. આજે તેમ નથી. પ્તાભણથી મોચીનો ધંધો થાય નહીં, ક્ષત્રી હોઠને દરજીનું કામ કરાય નહીં, વૈશ્યથી કુંભારનાં વાસણ ધડાય નહીં, નહીં આવડતું હોય કે ના ખુશી હોય તેથી નહીં; એમ કાંઈ નથી. આવડતું હોય, બીજી ધંધો ન આવડતો હોય, ખુશી હોય, તે ધંધો ન કરેતો બીજારી થવું પડે એવું હોય, તો પણ તે જાતથી જાતી બંધનને લીધે, જો તે ધંધો ન થતો હોય તો નજ થાય. પછી ગમે તેમ થવાનું હોય. ને કરેતો લોકોમાં મશ્કરીઓ થાય—તેતો ધૂળ નાંખી પણ નાત બહાર કહાડી તેની સાથેનો વેહેવાર સૌ માણસો બંધ કરે. આ કેવું આશ્ચર્યકારી ને અડચણ ભરેલું છે ? જોને જે ધંધો આવડે, જોની જે ધંધામાં અકલ પહોંચે તેને તે ધંધો આપણા પૂર્વજો કરવા દેતા, તેમ આપણે શા વારતે ન કરવા દેઈએ ? પરદેશમાં એવી હરકત નહીં હોવાથી ત્યાં

કેટલો બલો કાયદો ને લાભ છે ? તો તે કાયદો ને લાભ આપણે છતી આંખે નોંધને આપણા દેશીઓને લેતાં શા વાસ્તે અટકાવીએ ? તે લાભ આપણા દેશીઓને મળવા દેવા નોંધએ. આપણા પૂર્વજો તે પ્રમાણે કરતા હતા. પરદેશીઓ હાલમાં પણ તેમ કરેછે, અને તેથી હજારો નવા શોષી ને હુન્નરોમાં સુધારો થયો છે ને થાયછે, વેપાર રોજગાર વધેછે, બીજારીઓ ઓછા થાયછે, ને દેશમાં મહેનત વધી પેદાશ વધેછે, તો તે લાભ આપણા પૂર્વજો લેતા છતાં આપણે શા વાસ્તે ન લેઈએ ? અલબત્ત લેઈએ. અને લે તેને લેવા દેઈએ. અને તેમાંજ આપણે, આપણા જાત બાઈઓનું ને આપણા દેશી બાઈઓનું કલ્યાણ અને ઉત્કર્ષ છે, તો તેમ કરવું.

પ્રકરણ ૨ જું.

ખેતીવાડીની હાલની હાલત.

આપણી પેહેલાંની ખેતીવાડી મારા ઉપર કહેવા પ્રમાણે હાથની મહેનતે ચલાવવાનાં હયાત્મારો વડે થતી. એટલે હજારથી ઓડવાને બદલે કોદાળી કે પાવડાથી જમીનને ખોદી, તેમાં દાણા વેરી, ઉપર માટી ઢાંકતા. ને તેથી પાકેલા દાણા હાથથી મસળી કામમાં લેતા. તે રીતમાં સુધારો કરીને હજાર બનાવી જતાવરોને કામમાં લીધાં. હાથની મહેનતે થએલા

દાણા ધણાજ થોડા પાકતા; ને તે થોડા જણના કામમાં આવતા, તેથી ધણા માણસોને ખેતી કરવી પડતી. આ હરકત મટાડવાને કોઈએ જતાવરને કામમાં લેઈ થોડી અગર તેટલીજ મહેનતે ધણા દાણા પકવવાની હાલમાં ચાલતી પ્રક્રિયા કહાડી. અને તે ધણા કાળથી સુધારો થયા વિના આપણા દેશમાં જેમની તેમ ચાલે છે. બળદને હજે જોડી જમીન ખેડે છે, પછી સમારે બળદને જોડી રોડાં બાગી જમીન ખરાબર કરે છે, તેમાં તરફણે બળદ જોડી અનાજ વાવે છે, કરબડીએ બળદ જોડી ચાસમાં ઉગેલું ઘાસ કાઢાડી નાંખી સાફ કરે છે, અને આખરે અનાજ પાકે ત્યારે કાપી જેમાં જોઈએ તેમાં બળદની મદદ લેઈ, કણસલાંમાંથી દાણા છુટા પાડે છે, એ દાણા ને ઘાસ ગાડામાં ભરી બળદની મદદથી ઘેર લાવે છે. એ રીતે બળદ હાલની ચાલતી ખેતીની રીતમાં ખેડુનોના હાથ પગ થઈ પડ્યો. એક ઘડીભર તેના વિના ચાલે નહીં. બળદ મરી જાય તો તે ખેડુતને તેના ઘરમાંનો તેનો વહાલો છોકરો મરી ગયા જેવું થાય, એવું થયું. અને એ વાત ખરી છે કે હાલની ચાલતી ખેતીની રીતમાં ખેડુતને બળદ એટલું ઉપયોગી પ્રાણી છે.

આ રીત સૈકડો વરસથી ચાલી આવે છે તો પણ તેમાં બીજા દેશમાં થયો તેમ આ દેશમાં સુધારો કેમ ન થયો ? ઇંગ્લાંડ જેવા થંડા મુલકમાં નહીં ઉપજ થાય એવી જમીન ફરતાં આપણા દેશની હજારો ગણી સારી જમીન છતાં, ઇ-

બાંડના એકતો કરતાં આપણા એકતોની હાલત સારી કેમ
 ન થઈ ? આ બંને સવાલનો જવાબ આપણે મુસલમાની
 રાજ ઉપર લાગી મુકીએ છીએ. અને એ વાત કેટલેક દરજ્જે
 ખરી છે, બલકે બીલકુલ ખરી છે એમ માનીશું. લગભગ
 છસે વરસ સુધી આપણા દેશમાં મુસલમાની રાજ રહ્યું, તેને
 વખતમાં બધી હિંદુરૈયત ઉપર જુલમનો વરસાદ વરસવાથી
 ખેતીમાં અનાજને બદલે દુખનાં ફળ ઉઘ્યાં. મુસલમાનોએ
 હિંદુઓને વટલાવવાથી જાતીબંધન મજબૂત થયું. ને તેથી
 ખેતી કરનારી મૂખ્ય જાત એકજ રહી. બ્યારે બંધન નહોતું
 ત્યારે જોની મરજીમાં આવે અને જોની ગમ પહોંચે તે ખેતી
 કરતા. પણ પછી તો મૂખ્યત્વે એકજ જાત ખેતી કરનારી રહી.
 વિદ્યા ઘટવાથી અક્ષય ધટીને તેથી દરેક હુન્નર બન્યા હોતો ત્યાંજ
 રહ્યો, ત્યાંથી આગળ ચાલી શક્યો નહીં. આટલું છતાં પણ
 સારી જમીનને લીધે ચાલતી રીતથી પણ પાક પુષ્કળ થતો.
 પણ તે ઉપર અનેક તરેહના કર અને હરકતોથી એકતોના
 ઘરમાં ખરો પાક થોડો જતો; ને તેથી તે બાપડા ગરીબ રહેતા.
 તેમનામાં કાંઈજ નહોતું જોવી વિદ્યા હોવાથી ખેતીની રીતમાં
 સુધારો કોણ કરે ? તેમના ઉપર જુલમ ને કરથી તેમની હા-
 લત સારી શી રીતે થાય ? અને તેથી બાપડા એકતોની અને
 ખેતીનાં બોજારોની હાલત જોમની તેમ રહી ? એકતોને
 ખેતી, તેમને મદદ આપ્યાથી, તેમના ઉપર જુલમ બોજો
 હોવાથી, અને નહેરો વગેરેનો આશરો આપ્યાથી સુધરે છે.

અસલના રજપુત રાજાઓના હાથ પગ તેમના ખેડુતો હતા. અને તેવું તેઓ જાણતા પણ ખરા તેથી તેઓ ખેડુત ને ખેતી ઉપર જીલમ આંધો યાય ને જોઈતી મદદ મળે તેવા ઉપાય કરતા; ને તેથી ખેતીની રીતમાં ને ખેડુતની હાલતમાં વખતે વખત કોઈ કોઈ જતનનો સુધારો થતો. મુસલમાની રાજમાં એ મદદ આપનારા અકબરને ફરોજ જેવા થોડાજ પાદશાહો થયા. જીલમી ઘણા થયા. તેથી તેમની હાલત જેવી હતી તેવી પણ ન રહેતાં ઉલટી બગડી.

અંગ્રેજ સરકારનું રાજ આવતાં પહેલાં ખેડુતોને કેટલી આપદાઓ વેઠવી પડતાં! ખેડુતને ખાતરી નહીં કે મારી મહેનતથી પકવેલું માંસ અન્ન, ઘાસ તથા લાકડાં હું મુખેથી ભોગવી શકીશ. જ્યાં સુધી ખેતરમાં હોય ત્યાં સુધી તો બીજકુલ ખાતરી નહીં, ઘેર આઆ પછી પણ અરધી ખાતરી. જેટલું ઘેર આણી ભોગવે તેટલાનીજ ખાતરી. ખેતરમાંથી લુટારા, ચોર, ઘાડપાડું, ગોસાંઈ અને કેટલીક વખત રાજનાજ સિપાઈઓ ઘાસ દાણા લેઈ જતા. પોતાના અને પોતાના અનાજના રક્ષણના બદલામાં કર રાજને આપતાં છતાં, પણ તેનેજ માટે પોતાની ગાંઠના પૈસા ખરચી ખેડુતોને માણસો રાખવાની જરૂર પડતી. તેથી એક જણની મહેનતનું ફળ એક જણને મળવાનું બદલે એ જણને અને વખતે ત્રણ (એ સિપાઈને એક પોતે) જણને મળતું. આટલું છતાં પણ વધારે મોટું ધાડું આવીને લુટી જાય તો જાય. ઘેર લાંબા પછી પણ

તે ભાગવવાની પુરી ખાતરી નહીં. ઘરમાંથી ચોરાયાનો ને ધાં-
ડ પાડી લેઈ ગયાની ઘણી બીદીક રહેતી ને ઘણીવાર તે
પ્રમાણે ચોર કે ધાડપાડું લેઈ જતા. એકુત અને એતીનું જ્યાં
આવું રક્ષણ હોય ત્યાં એકુતને એતીની સારી હાલત શાની
હોય ? ને આગા પણ શી ? એકુતો પાસેથી કં લેછે તેના
બદલામાં તેનું રક્ષણ બરાબર થાય અને તેની મહેનતનું ફળ
તેનેજ લેવા દે તો અલખત તેને થોડો પણ લાભ વધારે થાય ખરો.

આપણા એકુતોની હાલત ઘણીજ કંગાળ છે. ઇંગ્લાંડની
જમીન કરતાં હિંદુસ્તાનની જમીન ઘણીજ સારી ને ફળદાયક,
તો પણ હિંદુસ્તાનના એકુતો ઇંગ્લાંડના એકુતો આગળ કંગાળ
જવાય છે તેનું કારણ શું ? ઇંગ્લાંડના એક એકુતના ઘરમાં
તપાસ કરીશું તો તેનો ખોરાક, તેનાં રાગ રચીલાં, અને સુખની
વસ્તુઓ હિંદુસ્તાનના એકુતો કરતાં ઘણેજ દરજે સરસ મા-
લમ પડશે. અંગ્રેજ એકુતના ઘરમાં કોચ, ખુરશી, ટેબલ,
લેમ્પ, રહેવાને સુઘડ ઘર, પેહેરવાને સારાં ને ઘોંઘેલાં લૂગડાં,
ફરવાને ગાડી, ખાવાને સારો (મિષ્ટાન્ન નહીં) સુખાકારી ખોરાક
ઘણું કરીને હોયછે, ત્યારે આપણા હિંદુ એકુતના ઘરમાં રાંધ-
વાનાં માટીનાં વાસણ એક પીતળનો લોટો, ખેસવાને જમીન
(સાદી પણ નહીં) રહેવાનું ઝુંપડું અને ફરવાને તેનું એતી-
નું ગાડું, ખોરાકમાં ભડકું કે ખાવટા એતીના રોટલા, પેહેરવાને
મલાં જડાં આદીનાં લૂગડાં, વિના બીજું કંઈ ભાગ્યેજ હો-
યછે. જ્યારે અંગ્રેજ એકુત થોડા ઘણા પણ પૈસાવાળા હોયછે

ત્યારે બાપડા હિંદુ એકુત (ધાર્યું કરીને બધા) કરજના ખાડામાં કુચેલા હોય છે. અંગ્રેજોની જમીન હિંદુઓ કરતાં ઘણી નફારી છતાં આટલો બધો ખર્ચે એકુતોની ફાલતમાં તફાવત શાયાં ? જુલમને ગેરવાજખી કરથી, હિંદુ એકુતો ઉપર જોટલો જુલમ ને ગેરવાજખી કર લેવાયોછે ને લેવાય છે, તેટલો ત્યાંના એકુતો ઉપર નથી. ત્યાંના એકુતોની ખેતી કરવાની રીત યંત્રોને ઘોડાવડે છે. તેથી વધારે પાકે એ ખરું. પણ તે તો ત્યાંની જમીન નફારી છે તેનું સાધું વાળે. યંત્રોની મદદથી આપણા જોટલું (કાંઠકે વધારે) પકવી શકે તોપણ તેમની હાલત આપણા એકુતો કરતાં સારીછે તેનું કારણ તો ઉપર કહ્યું તેજછે. આપણે તેમના યંત્રો વડે ખેતી કરીએ તો તેમના કરતાં વધારે પકાવી શકીએ. ને તેમના કરતાં વધારે સારા થઈએ. પણ હાલમાંજ જો આપણા ઉપરના જુલમને કર ઓછા થાય તો આપણા હાલ હાલના સંચાવડેજ આપણી હાલત સારી થાય એમાં શક નથી. ત્યારે તે જુલમ ને કર તે ક્યા ને કેવાછે તે આપણે તપાસીએ.

એકુતો ઉપર લેવાતો કર તે જમીન ઉપરનું મહેસુલ છે. એ મહેસુલ જુદા જુદા રાજમાં જુદી જુદી રીતે લેવાતું હતું. હિંદુરાજમાં જમીનમાં પાકેલા અનાજનો છઠો ભાગ લેવાતો હતો. અને મુસલમાની રાજમાં રાજની મરજી પ્રમાણે કોઈવાર છઠો, મોઢો ને વખતે અરવો ભાગ પણ લેવાતો હતો. અકબરના રાજમાં ત્રીજો ભાગ લેવાતો. કેટલાક પાદશાહોના વખત-

માં એ મહેસુલ સીધા જ જીઆ વગેરે બીજા વેરા પાણ લેવાતા હતા. જમીન ઉપરના આ મહેસુલના દાણા ઉધરાવવાની રીતમાં ઘણો જુલમ હતો. દાણા પાકવાની તક થાય ત્યાં સરકાર તરફથી એક માણસ આવીને ઉભા છોડ નેહને પાકનો અડસટો કહાડી જાય. એ માણસ ખેડુત પાસેથી લાંચ લેઈને ઓછો વત્તો અડસટો કહાડતો. દાણા તૈયાર થાય ત્યારે સરકારી માણસ આવીને વેંદેએ, અને તેમાં પણ વેંદેચનારો માણસ લાંચ લેઈને ઓછા વત્તો વેંદેચતો. દાણા ઉધરાવવાની આ રીતથી ખેડુતો ઉપર ખસતમ જુલમ ચુલ્લરતો હતો. તેની દાદ કે ફરીઆદ સાંભળનાર કોઈ નહીં હતું. તેથી બાપડા ખેડુતો એ જુલમ મુગે મોઢે સાંખતા હતા. વળી ગાડાંની વેઠ એ પણ એક જાતનો જુલમ હતો. એ જુલમ અટકાવવાના હેતુથી અને ઉધરાવદારો સરકાર અને ખેડુત એ બેની વચમાંથી બાઈ ન જાય એવા હેતુથી અકબરે જમીન મપાવી, અનાજનો પાક નકી કરી, ત્રીજા ભાગના દાણા અગર રૂપીઆ લેવાનો આંકડો નકી કર્યો હતો. તેથી એ જુલમ અટક્યો. પણ એ પ્રમાણે થોડીજ મુદત ચાલ્યું. પાછી અસલ રીત ચાલી. તે છેક પેશ્વાઈ ગાયકવાડીમાં ખેડુતોની ખેતી ઉપર જુલમજ જુલમ ચરસી રહ્યો. ઇન્જિરદારો જ્યાં ત્યાં જુલમ કરી પોતાનું ધર ભરતા. તે પાંચું અંગ્રેજી રાજ આવ્યાથી અટક્યું છે. અંગ્રેજી રાજ આવ્યું ત્યારથી પાછી અકબરની રીત ચાલી ને ઉધરાવદારોને ઇન્જિરદારોના થતા જુલમ અટક્યા.

તોપણ એકતોની હાલત જેમની તેમજ છે. તેનું કારણ શું? અલખત આઠ દશ વરસ હાલમાં દાણાની માંધવારી ગયાથી પહેલાં કરતાં એકતોની હાલત કાંઈક સુધરી છે ખરી તો પણ તે જીલમ કે કર ઓછા થયાથી નહીં, પણ દાણાની માંધવારીથી. ત્યારે હવે એકતોની હાલત સુધરવામાં હાલ ખીજ કઈ કઈ હરકતો છે ?

અંગ્રેજી રાજ આગ્યાથી પહેલાં કરતાં એકતો ઉપરનો જીલમ ઓછો થયો એ વાતની આપણાથી ના કહેવાતી નથી, પણ તેથી કાંઈ કર ઘટ્યો નથી. માત્ર વચમાંના કારભારીઓ ખાઈ જતા, તે અંગ્રેજી ખજાનામાં જવા લાગ્યા એટલું જ થયું. એકત પાસેથી ઉપજનો જેટલો ભાગ જીલમી વખતમાં જતો, તેટલોજ બલ કે તેથી પણ વધારે ભાગ અંગ્રેજ સરકાર લે છે એટલે એકત ઉપરનો ખાજો કાંઈ ઓછો થયો નથી. વઠતો જેવીને તેવીજ ધમવોકાર ચાલે છે. દેશી રાજમાં છઠો ભાગ સરકાર લે, ને તેથી બમણું લાંચમાં જાય એમ ગણીએ તો પણ એકતના હાથમાં ચતુર્તિઆંશ આવતા. અકબરે એ બધું વિચારીનેજ ત્રીજો ભાગ સરકારનો કરાવ્યો હતો. પણ અંગ્રેજ સરકારના જીલમી નહીં પણ યુક્તિવાળા કરોધી બાપડા એકતોના હાથમાં અરવો ભાગ પણ જતો નથી. તો પછી અંગ્રેજી રાજમાં એકતોની હાલત સારી ક્યાંથી હોય ? તેની ખાતરી કરવા સાર આપણે હાલના સુધરેલા જમાનાના સુધરેલા અંગ્રેજી રાજના એકતોના હક સાથે કંગલી ને ઝનુની

મુસલમાની રાજના વખતના અરધા મુધરેલા અકબરનાં રાજના ખેડૂતોના હકનો મુકાબલો કરીએ.

અકબરના રાજમાં જે જમીન પસાયતામાં પળાતી, જે જમીન ધનામીઆ હતી કે ગરાસની કે વાંટાની હતી એ જમીન સરકારી ગણાતી નહીં હતી. એવી જાતની જમીન બાદ કરતાં જે ખરી સરકારી જમીન હતી તેનાજ ઉપર માત્ર કર લેવાતો હતો. અંગ્રેજ સરકારે ધનામ કમીશન કહાડી ધનામીઆ, પસાયતાની અને બીજી જે જમીન નકરી (મફત) પળાતી તે બધી જમીન સરકારી આપણી (સરકારીઆ જેવી) સકરી કરી. (દરમાં કાંઈક તફાવત રાખ્યોછે.) અકબરના વખતમાં ખેડેમુલનો દર ઠરાવનાર મોટા પગારનો અમલદાર હતો અને તેની તપાસ રાખનાર તેનો વજીર હતો. એ રીતે તથી દર ઠરાવવામાં વધઘટ થતી નહીં. અંગ્રેજી રાજમાં એ દર ઠરાવવામાં કલાસવારી કરનાર લાંચ લેઈ કેટલો જુલમ કરેછે એથી સૌ કોઈ બાણીતું છે. એટલે લાંચ નહીં આપનાર ખેડૂતોનો દર વધારે ઠરેછે. તેના દાખલા તપાસ કરતાં ઘણે ઠેકાણેથી મળી આવશે. અકબરે ત્રીજો ભાગ લેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો એ ત્રીજા ભાગના દાણા કે રૂપીઆ આપવાનું ખેડૂતની મરજી ઉપર રાખેલું હતું. પણ અંગ્રેજી રાજમાં તો માત્ર રૂપીઆજ લેવાય છે. રૂપીઆનું ચલણ જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી જાતનું હોવાથી ખેડૂતને તે રૂપીઆ વઢાવી તેમને મુંબાઈગરા સરકારમાં ભરવાની જરૂર પડે છે. ખેડા-

જીલ્લાના ઘણા ભાગમાં વડોદરીઆ, ભરચમાં ભરચી ને સુ-
રતજીલ્લામાં સુરતી રૂપીઆ ચાલેછે. એકુતોની પાસે દાણાના
રૂપીઆ ત્યાંના ચલણી આવેછે તે વટાવી બજારમાં જે ભાવ
હોય તે આપી તેના મુંબાઈગરા રૂપીઆ લેઈ તેને સરકારમાં
બરણું કરવાની જરૂર પડેછે. આ કારણથી બરણાના વખતમાં
મુંબાઈગરાનો ભાવ ઘણો વધી જાયછે. એ જદે ભાવ આપીને
પણ મુંબાઈગરા લેવા પડવાથી એકુતોને ઘણું નુકસાન ખસવું
પડેછે. આવું છતાં પણ એકુત રૂપીઆ ભરવા જાયત્યારે ઠ-
લાટી કહેશેકે આ રૂપીઆ તો ખોખરો ખાલે છે, આ તો
કાળેછે, આતો કાનસ વાળેછે એમ કરી કરીને એકુતને
એ ધકા વધારે ખવડાવી રૂપીઆ રેડો મારી ખાય તેતો જુદો.
તેમજ બાપડા એકુતો અસાન હોવાથી તથા વાંચતાં આવડવું
ન હોય તેથી તેને છેતરીને તેના ખાતામાં જોટલા હોય તે
કરતાં એ ચાર રૂપીઆ વધારે મારી ખાય તે પણ વધારામાં.

અકબરના વખતમાં આ અડચણ મટાડવાને દાણાનો ત્રીજો
ભાગ લેવાતો એ બહુ સાંચું હતું. અકબર જો વરસાદ ન આવે,
તોડ આવે કે કાળ પડે તો એકુતો પાસે કર માફ કરતો હતો;
અંગ્રેજ રાજમાં એવો ઠરાવછે ખરો પણ તે પ્રમાણે કોઈવાર
થએલું બાગ્યેજ જણાયછે. આઝલી બધીવાર તીડો એતીનો
ધાણ કહાડેછે, વરસાદની રેલ પાક કહોવડાવેછે, કે વરસાદની
તાણ પાક બાળેછે તોપણ કોઈ એકુતની કોઈવાર તેના આ-
જાયતા પાકની તપાસ થઈ હોય એવું થયું નથી. આઠ વરસથી

વિશેષ કરીને થોડા પાકને લીધે મોઢવારી ચાલેછે પણ કોઈ
 ખેડુતને તેના કરની માફી ભાગ્યેજ મળી હોય ! આતો ઉલટો
 એવો હુકમ થયોછે કે કોઈ ખેડુત વખતસર પૈસા ન ભરી શકે
 તો તેની ખાસેથી દરરૂપીએ રોજ અરધી પાઈ વ્યાજ લેઈ તેનો
 માલ, ઘોર વગેરે હરરાજ કરી મહેસુલ વસુલ કરવું. અને તે
 પ્રમાણે વ્યાજ સુધાં વસુલ થાયછે, પણ કોઈ પુછતું નથી કે
 તેથી મહેસુલ શા કારણથી વખતસર ન ભરાયું ? એમાં કતુર
 કોનીછે ? જાણી જોઈને ભર્યા નથી કે પાક થયો નહીં તેથી
 ન ભર્યા ? આતો જ્યાં ત્યાં વર મરો, કન્યા મરો પણ ગોરનું
 ત્રભાણું ભરો. અકબરના વખતમાં ગણોતનામું, ભાડાનામું,
 વેચાણ કે ધરેણાઉં ખત, લેણા દેવાની અરજી, લેણા દેવાનું
 ખત એ કશા ઉપર સરકારી સ્ટાંપનો કાગળ નહોતો, સારું
 કાગળે ચાલતું હતું. રજીસ્ટર આકટ પણ નહોતો. અંગ્રેજી
 રાજમાં ડગલે ડગલે તે દરેક બાબતમાં સરકારી સ્ટાંપનો કા-
 ગળ. ગણોતનામું લખવું હોય તો સ્ટાંપનો કાગળ, ભાડાનામું
 લખવું હોય તો સ્ટાંપ, વેચાણ કે ધરેણાઉં ખત લખવું હોય
 તો, લેણા દેવાનું ખત લખવું હોય તો, સરકારમાં ફોજદારી કે
 દીવાની અરજી કરવી હોય તો એમ દરેક બાબતમાં સ્ટાંપ
 જોઈએછીએ. આ બધી બાબત ઉપર વિચાર કરીએ તો શું
 એમ સ્પષ્ટ માલમ પડતું નથી કે અકબરના વખત કરતાં અં-
 ગ્રેજી રાજમાં ખેડુતો ઉપર જુદી જુદી જાતના ધણા કરોછે
 તે તે બધાનો સરવાળો લેઈ અડસટો કહાડીએ તો તે અક-

અરેના ત્રીજા ભાગ કરતાં બમણો થાય? લોકલફંડનો ટાકસ હમણાંજ અંગ્રેજ સરકારે ખેડુતો ઉપર નવા નાંખ્યોછે. ન તે તેમનાજ કાયદાને માટે એટલે રસ્તા, કુવા, તળાવ, નેહરો અને તેમની કેળવણીને માટે છે. પણ તે પ્રમાણે કેટલું થાયછે તે હું આગળ બતાવીશ પણ આ ઉપરનો મુકાબલો બતાવવાની મારી મતલબ એવીજ છે કે મુસલમાન જેવી જુલમી પ્રજામાં ને જુલમી વખતમાં અકબર જેવા પાદશાહે ખેડુતો ઉપર રહેમદીલથી નાંખેલા કર, અંગ્રેજી સુધરેલી પ્રજાના નાંખેલા કર કરતાં સારા ને ઘોડા દાખ તો અંગ્રેજ સરકારને એ બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવીછે.

ખેડુતો ઉપર પડતા કર સીવાય પણ ખેડુતોની હાલત નહારી રહેવાનાં બીજાં કેટલાંક કારણોછે જે હું આ નીચે બતાવવાને પ્રયત્ન કરીશ. પણ તે પહેલાં એ ખેડુતો જે જમીન ખેડે છે તે જમીન કેવીછે તે વિશે મારે જે બોલબોલવા જોઈએ. †

એડા, અમદાવાદ, અને તેની આસપાસની જમીન ગોરાડું, કાઠીઆવાડની પણ ઘણી ખરી તેવીજ અને સુરત તથા ભરૂચ અને તેની આસપાસની જમીન ઘણી ખરી કાળી અને ચોકલીછે. મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા ને કાઠીઆવાડના કેટલાક ભાગની

---

† આ નિબંધ લખવાની મારી મતલબ ગુજરાત વિશેછે મારે આ બાબતમાં પણ મેં ગુજરાતની જમીન અને ખેડુતોનું માત્ર ગણ્યાછે.

જમીન કાંકરીવાળી અને પથરવાળી છે. મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પાલણપુર, સુરત ઇલાકો અને કાઠીઆવાડનો કેટલોક ભાગ ખેડાણવિનાનો પડતર છે. ગુજરાતના પૂર્વ, ઇશાનને અગ્નિષ્ઠુણના ભાગમાં અને ગીરમાં ઝાડી ધણી છે. ખેડા જીલ્લાની, સુરત, બરુચ અને અમદાવાદ જીલ્લાના કેટલાક ભાગની જમીન સૌથી સારી છે. ગાયકવાડી રાજની વડોદરા, પેટલાદને નવસારીની આસપાસની જમીન પણ તેવીજ છે.

એ જમીનમાં ઘણી ભતનાં અનાજ, અને તમાકુ, શેરડી વગેરે થાય છે. ખેડાજીલ્લાના જે ભાગને ચરોતર કહે છે ત્યાંની જમીનમાં તમાકુ ઘણીજ થાય છે. માતર પ્રગણામાં કસુંબાનાં ફલ, ને ખીરસદ પ્રગણામાં ગળી જે ગુજરાતના કોષ્ઠ ભાગમાં થતાં નથી તે થાય છે. જીર, વરીઆળી પણ ઘણાં થાય છે. ત્યાંના કેટલાક ભાગની જમીન તો અફીણુ થાય એવી પણ છે પરંતુ અંગ્રેજ સરકારની મનાને લીધે કોઈ પકવતું નથી. નવસારીને દશકોસીમાં શેરડી ને ગોળ પુષ્કળ થાય છે. બાલમાં ને હાંસોટામાં ઘઉં સારા ને પુષ્કળ થાય છે. ચીખલીને દસકોધની ડાંગર ઘણીજ વપ્પણાય છે. કાનમ, ચરોતર, ને ઝાલાવાડ તથા પાલણપુર બણીનું રૂં સાઈ થાય છે. મહીનદીની કાંઠાની જમીનમાં મકાઈ ને રેવાકાંઠાના પૂર્વ ભાગમાં ચારોળી થાય છે. ગીરની, મહીકાંઠાની ને રેવાકાંઠા તથા સુરત ઇલાકાની ઝાડીમાંથી સાગ ને સીસવ વગેરે ઉપયોગી કાઢ થાય છે.

જે દેશમાં આવી સારી ફળદ્રુપ જમીન પરમેશ્વરે આપી

છે તે દેશના ખેડુતો પણ કાંઈ ઓછા મહેનતુ નથી. એ ખેડુતોમાં મૂખ્ય પાટીદાર અગર કણબીછે. એ વિના ગરાસીઆ, મુસલમાન, કોળી, બીલ, વાઘરી, નાયકડાં વગેરે ઘણી જાતના ખેડુતો છે. પણ તેઓમાં કણબી મૂખ્ય ખેડુતો છે ને તેઓજ મહેનતુ છે. મહીકાંઠાના બીલ ને કોળી, રેવાકાંઠાનાં નાયકડાં, એ થોડા મહેનતુ ને થોડું ખાધા જોટલું પકવી બેસી રહેનારા છે. પણ એ લોકોની થોડી સંખ્યા બાદ કરી તો બાકીના કણબી ખેડુતો ઘણાજ મહેનતુ છે.

તેઓ જ્યાં ફાવેછે ત્યાં વરસમાં બેવાર પાક પકવેછે. યુજ-રાતમાં ટુકાળ જવલેજ પડેછે, પાક સારા થાયછે, ખેડુતો મહેનતુછે, તોપણ તેઓ પૈસાદાર થતા નથી, તેમને રહેવાને સારાં મકાન, પહેરવાને સારાં પોશાક કે ખાવાને સારો ખોરાક મળતો નથી, તેઓ કરજના ખાડામાંથી તરી આવતા નથી, તેમને લુગડાં ધરેણાં કે રાચરચીલાં મળતાં નથી તેનાં ત્રણ કારણોછે. એક રાજ કરતાનો જીલમ ને જીલમી કર, તેમનામાં લગ્ન સંબંધી બુંડા ચાલ ને કેળવણીની ખામી એ ત્રણ કારણોથી તેમની એવી નહારી હાલત રહેછે.

રાજ કરતાના જીલમી કર વિશે આપણે પાછળ કહી ગયા. રાજ કરતાના જીલમી કર કરતાં તેમનું ખેડુતોની હાલત ઉપર બેદરકારપણું પણ કાંઈ ઓછું નથી. જે રાજ તેમની હાલત સુધરવાની દરકાર રાખે, જે લોકલેન્ડનો ટાક્સ ખેડુતોમાં કેળવણી વધારવા તથા ખેતીમાં સુધારો કરવા નંખાયો

છે તે ટાકસની ઉપજ ખરાબર તેમને ઉપયોગી કામમાં ખરચાય તો તેમની હાલત સુધરે ખરી. હવે બીજી બાબત તેમનામાં લગ્ન સંબંધી ભુંડા ચાલ એ છે તે ઉપર વિચાર કરો.

એ ચાલમાં દીકરી પરણાવવાનું ખરચ એ મૂખ્ય છે. તેમને દીકરી પરણાવતાં એટલું ખરચ થાય છે કે તેમનામાંના ધણાનેતો કરજના ખાડામાં પડવું પડે છે અને પછી તેમાંથી નીકળાનું નથી. દીકરી પરણાવ્યા પછી વળાવતાં, પાછી તેડે તારે, અધરણી આવી છોકરો થાય તારે, જીદી રહે તારે એમ અનેક તરેહનું ધણું ખરચ કરવું પડે છે. પાછાં છોકરીને છોકરાં થાય તેને ધરણાં ગાંઠા ને લુગડાં કરવાં પડે, એવું ખરચ કરવું પડે છે. જેમ્નો પાટીદાર ગરાસવાળા છે તે-જ્ઞો પંડે ખેતી કરવા જતા નથી. એટલે ખેડનારને અરવો દિરસો જાય, સરકારને ભરવું પડે, ને એકાં બેકાં ખાવું, અકીણુ તમાકુ કરવાં એમાં તથા છોકરીને પરણાવવામાં અને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બીજા ખરચોમાં એ બાપડાની જ-મીનની ઉપજ પહોંચી શકતી નથી અને અંતે તેને કરજ કરવું પડે છે. એનું બ્યાજ પાછું વધારામાં ભરવું પડે. એટલે જમીન—ગરાસ વેચવો પડે. ને તે એાછી થઈ અંતે દુખી થાય એમાં શું નવાઈ? પણ આ બધું હાલમાં થોડાં વરસથી અટક્યું છે. જે ખરચ પહેલાં થતું—તથા તેને લીધે જે છોકરીઓની હતાઓ નથી તે હાલમાં અટકી છે. કણબીઓ

પાટીદારોને કન્યાદેવામાં આ રીતે ડુલ્હી જતા. તેમણે પૌતાના હોકરા વાંદા મરતા જોયાથી સંપ કરી કુળવાનોને કન્યા દેવાની બંધ કરી છે તેથી તેમનામાં કન્યાની છત થઈ છે ને જે અરથ કુળવાનોને દેવામાં કરવું પડતું તે ઘટ્યું છે ને તેથી બાળ હત્યાઓ બંધ થઈ ગઈ છે. કુળવાનોને લીધા પ્રમાણે અરથવું પડતું તે તેમનામાં કન્યાની અછત થવાથી ઘટ્યું અને આજે તેમની એ સંબંધી સારી હાલત થવાનો વખત આવ્યો છે, પણ આજસુધીમાં તેમની હાલત નકારી રહી, તેના કારણમાંનું આ એક કારણ આજસુધી હતું અરે. હજી તેમનામાં જે સુધારા થયા છે તે ઘણાક ખામી ભરેલા છે માટે તેમાં તેમણે સુધારો કરવો જોઈએ.

હવે છેલ્લું કારણ કેળવણીનું છે. એ બાબતની તેમનામાં ઘણીજ ખામી છે. યુજ્જરાતમાં કણબીઓની વરતી બીજી બધી જાતો કરતાં વધારે છે તેમ છતાં બીજી બધી હુંચ વરણ કરતાં નેમનામાં કેળવણી ઘણીજ ઓછી છે. અંગ્રેજ રાજ આવતા પહેલાં કણબીઓમાં હજારે એકજણ પણ ભણેલો ભાગ્યે નીકળે !! અંગ્રેજ રાજ આવ્યા પછી અને આજે કેળવણીનો આટલો ફલાવો થયો છે ત્યારે પણ કણબી ખેડુતોમાં સેંકડે એકજણ પણ ભણેલો નીકળશે નહીં !! કેળવણી માટે સરકારે લોકલર્ડ્સ કહાડી સરકારે તે લોકોની પાસેથી ફર લેવા માંડ્યો પણ તેથી તે લોકોને કાંઈ પણ ફાયદો બાજેજ થયો હાથ. બીજાઓને થયો છે. પણ જેની પાસેથી

લોકનકુંડના પૈસા લેવાયછે તેને કાપદો થાય એવો પ્રયત્ન થયો
 નોંધએ. પણ તેમ ન થયાથી તે લોકો તેથી બેનસીયછે.
 ગુજરાતમાં ૧૮ છોકરા કેળવણી લેછે ને તે ઉપર પાંચલાખ
 કરતાં વધારે ખર્ચ થયોછે. સન ૧૮૭૧-૭૨ માં દરેક ૭૫
 માણસે એક જણ કેળવણી લેતો જણાયો છે. ને ૬૨ ની-
 શાળાઓ દીઠ સાડાસાત રૂપીઓ ખર્ચ થયો છે. એકુતોની
 વસ્તી અરધ કરતાં વધારે છતાં તેમના માત્ર ૧૦ હજાર ની-
 શાળાઓ કેળવણી લેછે. લોકલકુંડની ઉપજ એ વરસમાં ૨
 લાખ ૨૮ હજાર રૂપીઓ થયોછે એટલે એકુતોને ૬૨ છોકરે
 ૨૨ કરતાં વધારે રૂપીઓ ખર્ચ થયું છે. આ ઉપરથી સ-
 મજાયછે કે પ્રમાણમાં બીજી જાતના કણબી કરતાં કેળવણી
 લેનાર વધારે છે. અને કણબી પાસેથી બીજા કરતાં વધારે
 રૂપીઓ ખર્ચ લેછે. અને તેમ છતાં જિંયા વર્ગની કેળવણી
 લેનાર કણબીઓ ઘોડા છે. ઉપલા ૬૨ હજાર કણબીમાંના
 છોકરામાંના હાઈસ્કુલમાં ૩૨ માત્ર ભણનારા છે ને કાલેજમાં
 તો એકે નથી. હલકા વર્ગની અંગ્રેજી સ્કુલોમાં ૧૭૬ મળીને
 લગભગ ૨૦૦ કણબીના છોકરા માત્ર અંગ્રેજી ભણનારા છે.
 ત્યારે કુલ અંગ્રેજી ભણનાર ૪૫૦૦ કરતાં વધારે છે. એજ પ્રમાણે
 ટ્રેનિંગ સ્કુલોમાં કુલ ૧૩૦ કરતાં વધારે ભણનારામાં કણબી
 માત્ર ૬ છે. બધી મળીને ૪૫૦૦ છોકરીઓ કેળવણી લેનારી છે
 ત્યારે તેમાં કણબીની માત્ર ૧૬૮ છે. આ બધા મુકાબલા
 ઉપરથી શું એમ માલુમ પડતું નથી કે ગુજરાતના એકુતો

ખીજી બધી જાતો કરતાં કેળવણી લેવામાં ઘણા પછાત છે ?

આવી જાતની કેળવણી સંબંધી તેમની સ્થિતિ હેવાથી તથા તેમનું ધ્યાન એવી પાછળજ લાગ્યાથી બાપડા ભાખા અસાની એકુતો હીસાખી કામમાં વાકેફ ક્યાંથી હોય ? એવા લોકો પાસેથી પેપારી વાણીઆ અનાજ, ધી વગેરે લેવામાં ડમી જાય તેમાં શી નવાઈ ? અનાજ તોળવામાં લગાર લગાર વધારે તોળે તો તેને વાસ્તે શું ઉદાર ભોળા એકુતો ભાલે ? એ રીતે બાવ તોલમાં ડગે; હીસાખતો ખિચારા અજાણ લોકો બાણાજ ક્યાંથી હોય ? એટલે હીસાખમાં પણ છેતરે. નાણાં બાજુ ભેદ એ તો તેમને ધીરનાર વાણીઆ વિના ખીજા કોણ મળે ? પાંચ આપે ને ચઢાવો કરી છ લખે, દશ આપે ને બારનું 'સોએ એકસો દશનું એમ ચઢાવો કરી' ખત લખે. એ રીતે બાજુ ને ચઢાવો બંને લે; વરસો વરસ બાજુ ગણે ને તેમાં પણ વધારે ગણે. તે રૂપીઆને બદલે પાછા દાણા લે. વળી પાછો બાવ તોલમાં છેતરે ને શરમાવી વધારે લે. એ રીતે કણખીના ધાન રૂપી કેરીને સરકારે નીચેવી રસ લઈ લીધા પછી વાણીઆ તેનો કુચો કહાડી નાંખે છે. એટલે કુચામાંથી રસ કહાડી કણખીઆ શી રીતે સારા થાય ? એ ત્રણ કારણોથીજ તેમની હાજત કંગાળ છે. તે કારણોમાંના બે કારણો આપણી ચાણી સરકારના હાથમાં છે. તેમના ઉપરના જૂલમ ને કર ઓછા કરવા એ, તથા તેમની કેળવણી ઉપર પુરતું ધ્યાન આપી, તેમની

પાસેથી લીધેલા પૈસા, તેમને કેળવણી આપવા પાછળ વાપરવા એ કામ આપણી સરકાર સેહેલાઈથી કરી શકે એવું છે. ને ત્રીજું લગ્ન સંબંધી બુંડ ચાલ તો મારા પાછળ કહેવા પ્રમાણે અટક્યા છે, ને જ હશે તે ધીરે ધીરે તેમનામાં કેળવણીનો ફેલાવો થયો તો બંધ પડશે, એમાં કાંઈ શક નથી. માટે ઉપલી બાબતો ઉપર સરકારે સંપૂર્ણ લક્ષ આપવું જોઈએ. અંગ્રેજ સરકારે લોકલફંડમાંથી અલગત ધણાં ગામડાંમાં ખેડુતોને કામ લાગે એવી નિશાળો કહાડીછે અને તેથી તેમના કેટલાક છોકરા કેળવણી લેતા થયાછે એ વાત ખરી પણ પ્રમાણમાં તેમની સંખ્યા ધણીજ ઓછી છે તેનું કારણ તેમની પાસેથી લેવાતી ફી છે. મૂળે ગરીબ, ખેતીમાં છોકરાની મદદની જરૂર અને તેમાં વળી ફી આપીને બહાવવા એ કારણથી ધણા ખેડુતો પોતાનાં છોકરાંને નીશાળે મુકતા નથી માટે તેમ ન થાય એવો ઉપાય સરકારે કરવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૩ જું.

વિદ્યા હુન્નરથી ઉપજતા પદાર્થો.

ખેતીમાં પકિલા જુદા જુદા પદાર્થો જુદા જુદા હુન્નરોની મદદથી જુદા જુદા કામમાં આવેછે. આ દેશના એ જુદા જુદા હુન્નરો વિશે વિચાર કરવાનો આ પ્રકરણમાં છે.

આપણા દેશમાં જુદી જુદી કારીગરીને માટે જુદી જુદી જાત નીમેલી છે. જે રિવાજ ધણું કરીને હિંદુસ્તાનમાં જ છે, બીજા દેશોમાં નથી. વિલાયત વગેરે દેશોમાં જેને જે આવડે તે તે ધંધો કરે છે. આ બીજી રીતથી દેશને ઘણો લાભ થાય છે. આપણી રીત આપણને ધણું નુકશાન કરતા છે. મોચી જોડાજ શીવે, દરજી લુગડાંજ શીવે, લુહાર લોઢાનાં હથીઆ રોજ કરે, સુથાર લાકડ કામજ કરે વગેરે પણ તેથી ધણું નુકશાન છે. એક સુથારને સુથારનું કામ ન આવડ્યું ને જોડા સીવવામાં તેની નજર પહોંચી તો તેનાથી તે ધંધો થાય નહીં. એ શખ્સને સુથારનું કામ આવડ્યું ન હોય એટલે તે બાપડાને આજસુ ખેતી રહેવું પડે. ને બાપની કમાએલી પુંજ ઉપર કે તે ન હોયતો બીજા માગી ગુજરાત ચલાવવું પડે છે. આવાં કારણોથી ઘણા માણસો નિરદય મી થઈ બીજાની થઈ જાય છે. તેથી દેશમાં ઉદ્યમ આજો થાય છે, ને આખરે તેથી દેશની દોલતને આઘાતી ઘટે છે, માટે એવું બંધન બીલકુલ કામનું નથી.

તેલી પદાર્થો.

ધાંસો લોકોના ધંધામાં તેમનું મૂખ્ય આજર ધાણીને બજા છે. ખેતીમાં પકેલા તલ, દીવેલી, સરસવ મહુડાંની ડોળી વગેરે તેલી પદાર્થોને ધાણીમાં નાંખી બજાદારી મદદથી ફેરવી પીલે છે, ને તેનાં તેલ, દીવેલ, સરસીઉં, ડોળીઉં વગેરે બનાવે છે. એ દરેક જાણી દીઠેલું હોય છે એટલે તે વિશે નકારું લંબાણ

કરવાની આ ડોકણે જરૂર જણાતી નથી. એ ધાણીમાં નાળી-
એરનાં કોપરને પણ પીલીને તેનું કોપરેલ કહાડે છે. એ કોપરેલ
તથા દીવેલ દીવા બાળવાના કામમાં આવે છે. તેલ, સરસીડ,
અને ડોળીડ આધામાં ને બાળવામાં બંને કામમાં આવે છે.
ધાણી એ જીનું એળર જેવું ને તેનું કાંઈ પણ ફેરફાર થયા
વિના ધણા વરસથી ચાલે છે. ધાણીમાં પીલાએલા પદાર્થોમાં
એ પદાર્થોનો ઘણો જથ્થો રહી જાય છે. કેમકે એ એળરથી
એ પદાર્થો બરાબર પીલાતા નથી. એ તેલી પદાર્થ કહાડી
લીધા પછી જે કુચા રહે છે તેને ખોળ કહે છે. એ ખોળ જ-
નાવરોને ખવરાવવામાં ઘણો કામ લાગે છે.

કપાસ.

આ ઉપયોગી પદાર્થ ખેતીમાં પાકે છે. એના છોડ ઉપરથી
કપાસનાં ખુલેલાં છંડવાં તોડી લે છે. ને તેને ઘેર લાવી તેમાં
થી કાલાં ને કપાસ જીદાં પડે છે. એ કાલાં ઢોરના આધામાં
આવે છે. કપાસના વેપારીઓ એકનો પાસેથી વેચાતો લે છે.
એ વેપારીઓ મજૂરી આપી પીલનાર પાસે ખીલાવે છે. એ
ખીલાવાના એળરને ચરખો કહે છે. ચરખા એ હાથથી ચલા-
વવાનું હથીઆર છે. એ હથીઆર બે જાતનાં થાય છે. ને
માણસથી ચલાવવાનો ને એક માણસથી ચલાવવાનો. એ
ચરખા ધણા જણાએ જોયા હશે. તેમાં એક લાકડાની લાટ
અને લોઢાનો કણો હોય છે. તે બેની વચ્ચેમાં કપાસ ખીલાય
છે; ને ૩ અને કપાસીઆ જીદાં પડે છે. એ કપા

સીઆ જનાવરોના ખાવામાં આવે છે. રૂના વેપારીઓ આ રીતે જીવું પડેલું રૂ વેચાણ લે છે. તેનો આપણા પ્રાંતમાં બોહોળો વેપાર ચાલે છે. આ પ્રાંતમાંથી સુરત, ભરૂચ, ઘોજેરા, ભાવનગર, મહુવા ને વેરાવળ વગેરે બંદરેથી વહાણને રસ્તે મુંબાઈ જાય છે, ને ત્યાંથી ઇંગ્લેંડ, ચીન, ફ્રાન્સ વગેરે ડેકાણે જાય છે. આગગાડી થયા પછી જ્યાં સ્ટેશન છે ત્યાંથી તે રસ્તે મુંબાઈ મોકલવામાં આવે છે. જે રૂ આપણા દેશમાં વપરાય છે, તેને પીંજરા પાસે પીંજવે છે; ને તે સાફ થયેલા રૂની પુણીઓ વણાવે છે. રૂ પીંજવાનું ઓળર તે પીંજણી છે. આ સાદા પીંજવાના ઓળરથી કોઈ માણસ અજાણ્યું નહીં હશે. પુણીઓ કરવાનું ઓળર સળીને મારેલું તે પણ તેટલું જ જાણીતું છે. એ બંને હથીઆર એક માણસથી હાથે ચલાવવાનાં છે. એ પુણીઓને સુતરીઆ વેચાથી લેઈને કાંતનારી પાસે કંતાવે છે. એ કાંતવાનું ઓળર તે રેંટીઓ છે, તેમાંની ત્રાક ઉપર સુતર વિટાય છે. એ રેંટીઓ એક માણસથી હાથે ચલાવવાનું હથીઆર છે. એ કંતાએલું સુતર વણકરોને વણવાને આવે છે. એ વણવાનું ઓળર તે શાળ છે; ને તે ઉપરથી એ વણકરોને શાળવી પણ કહે છે. એ શાળમાં કાંટલો કરીને એક વેંત જેટલું હથીઆર છે, તેમાં દોરા પોરવેલા હોય છે. તે કાંટલો આમથી તેમ નાંખે છે; ને તેથી વણાય છે. શાળ પણ એક માણસથી હાથે વણવાનું ઓળર છે. એ વણકરો આ પ્રાંતમાં જીદી જીદી જાતનાં કપડાં

વાણિ. તેમાં આદી, દોટી, જડાં લોતીઆં, પાટી, વગેરે છે. એ વિના ઝીણા સુતરનાં ઝીણાં ધોતીઆં, પાઘડીઓ પણ વણાં થાય છે. સ્ત્રીઓને પેહેરવાના સાદા પણ તેમાંજ થાય છે. એ વણાએલાં લુગડાંમાંથી જે શીવવાનાં હોય છે, તેને દરજી શીવે છે. એ શીવવાનાં ઓળખે તે ગજ, કાતર, સોયને પાકા દોરા છે. પાકા દોરા સુતરના થાય છે. પાકા જડાં દોરા આપણી કાંતનારીઓ બનાવે છે, પણ ઝીણા ઇંજાંડથી આવે છે. દરજીનો ગજ ઘણું કરીને લાકડાનો હોય છે; ને સોય ને કાતર એ લોઢાનાં હથીઆર દેશી લુહાર બનાવે છે. હાલમાં તો એ લોકો વિલાયતી સોયને કાતર પણ વાપરે છે, દરજી લુગડાંને વેતરી અંગરખાં વગેરે પેહેરવા લાયક લુગડાં બનાવે છે. તેની મજૂરી તેને મળે છે. દરજીનાં ઓળખે પણ હાથે ચલાવવાનાં છે.

આ ઉપરથી માલમ પડશે કે આપણા દેશમાં ૩ ઉપર ગુજરાત ચલાવનાર ઘણા લોકો છે. ૩ના મોટા વેપારીઓ, સુતરીઓ, ચરખા પીઢનાર ને રેંટીઓ કાંતનાર રાંડીરાંડ ડોશીઓ, ખીજરા, શાળવી, વણાયલાં લુગડાંનો વેપાર કરનાર કાપડીઆને દરજી વગેરે તેના ઉપર ગુજરાત ચલાવનારા લોકો છે. ને તેથી ૩ એ આપણા દેશમાં ઘણીજ ઉપયોગી વસ્તુ થઈ પડે છે. પણ તેને કામમાં લાવવાના આપણા દેશના બધા સંસ્થા એક માણસથી હાથે ચલાવવાના છે, તેથી ઘણી મહેનતે ઘણા માણસથી થોડું કૃષ્ણ પેદા થાય છે.

રોરડી.

એ વસ્તુના રસનો ગુજરાતમાં માત્ર ગોળજ બને છે. શરડી બે જાતની થાય છે. સુરત અને અમદાવાદ જીલ્લાના ઘણા ભાગમાં ઘોળી, ને ખેડા તથા કાઠીઆવાડના ઘણા ભાગમાં કાળી થાય છે. એ શરડીના કડકા કરી એને પીલવાનો એક સંચો કરેલો હોય છે, તેમાં પીલે છે. એ સંચાને કો'લ કહે છે. એ કો'લમાં ત્રણ આમળાવાળી લાટો હોય છે. એ આમળામાં ત્રણે લાટોનો સંબંધ હોય છે. વચલી લાટ લાંબી હોય છે, તેને લાંબો હાથો જેને ભારોટ કહે છે, તેને બે બાજુએ બે બજા જોડી ફરવે છે. તેથી ત્રણે લાટો ફરે છે. એ લાટોની વચે શરડીના કડકા ધાલે છે, તે પીલાય છે. તેનો રસ એક ડુંડામાં એકઠો થાય છે. તે રસને એક મોટી કઠાઈમાં ઉકાળે છે તેથી તેમાંથી પ્રવાહી પદાર્થ બળીને જડો ઘટ્ટ પદાર્થ રહે છે તે ગોળ. એ કો'લ ઘણા જણાએ જોયો હશે. ખેડુલો ગોળને ડાલામાં અગર માટલામાં બરીને તેના વેપારીઓને બેચાથો આપે છે. તેઓ તેનો વેપાર કરે છે. એ શરડીના રસની ખાંડ ને શાકર બનાવવાની યુક્તિ આપણા દેશમાં કોઈ હાંશીઆર ખેડુતે ચાલતી કરી નથી. જે ગોળને બદલે ખાંડ ને શાકર બનાવતાં આપણા ખેડુતોને આવડે તો ઘણા નફો થાય. શરડી પીલવાનો કો'લ બજારની ને માણસની મદદથી ઘાણીની પેઠે હાથે ચલાવવાનાનો સંચો છે. પણ તેમાં બે બાજુએ બે જણા બજાર હાંકનાર, બે જણ

શરડીના કડકાને લાગેની વચે ધાલનાર, એ માણસ શરડીના કડકા કરનાર, એક જણ કઠાઈમાં રસ નાંખનાર, એક રસ ઉકાળનાર, શરડી કાપનાર, અને ગોળ વગેરેમાં મદદ કરનાર મળીને એ સંચામાં દશ કરતાં વધારે માણસની જરૂર પડે છે. એમાં પણ ખેડુતોને અને વેપારીઓને ઘણો ફાયદો થાય છે. પણ ગોળને બદલે ખાંડ બનાવેતો તેથી પણ વધારે નફો થાય.

દુધ.

દુધ એ ખેતીનો પાક નથી, પણ ખેતરને સેડે ઉગેલું ધાસ, રૂના કપાસીઆ, ખોળ વગેરે ભેંસોના અને ગાયોના આધામાં આવે છે, ને તે ભેંસો ને ગાયો દુધ આપે છે. તેને મેજવી દહીં બનાવે છે ને તેને વલોણામાં વલોવી દહીં માંથી છાસ ને માખણ ગુરું પાડે છે. ધી બનાવવામાં વલોણું જ માત્ર સંચો છે, બાકી બધી હાથની મહેનત છે. એ માખણને તાવી ધી બનાવે છે ને તે આધામાં આવે છે. ધીવાળીઓ પાસેથી ધીના વેપારી વેચાણું લેઈ ચામડાંનાં કુહલામાં કે ગાડવામાં ભરી વેચે છે. ગાય ને ભેંસોનું દુધ પણ વેચાય છે. તથા દહીંની તર કઠાડી લેઈ બાકીનું દહીં પણ મહીઆરીઓ વેચે છે. વલોણામાં વલોવી માખણ કઠાડી લીધા પછીની છાસ પણ વેચાય છે. દુધ વેચનારને દુધીઆ અગર દુધ વાળા કહે છે. આ પ્રાંતમાં દુધીઆ મૂખ્યત્વે બે જાતના છે. કંદોઈ ને ધાંચી. વેચતાં દુધ વધે તેનું દહી કરી તે દહી પણ દુધીઆ વેચે છે, કંદોઈ લોકો

દુધ વેચો, વધેલા દુધને ઉકાળી તેનો માવો કરેછે. ને તેમાં આંડ નાંખી તેની બરફી, પેંડા વગેરે ભાત ભાતની મીઠા-ઈઓ બનાવે છે. એક વૈદક શાસ્ત્રમાં કહેછે “જો માણસ એકલું દુધ આધીનજ રહે તો પણ તેમાં શરીરને ઉપયોગી પૌષ્ટિક પદાર્થો બધા હોવાથી જીવી શકે.” ગાય અને ભેંસ એ આપણને અતિ ઉપયોગી જનાવરો છે. ગાયનાં જ બચ્ચાં થાયછે, તેમાંના નર જાતીનાં બળદ થાય છે. તે ખેતીમાં મૂખ્ય ઉપયોગી જનાવર છે; તેથી ગાય પણ ધણીજ ઉપયોગી ગણાયછે. ગાયના કરતાં ભેંસ ઘણું ને સાંઈ મીઠું દુધ આપે છે. ને તેના દુધનું ધી પણ ગાય કરતાં ઘણું થાય છે. એકાદ લોકો ભેંસો ધણી પાળેછે, ને કોઈ વાર ગાયો પાળે છે. રબારી લોકો વાછરડાંને માટે ગાયોને ધણી પાળે છે. ને તે વાછરડાંને ઉછેરી બળદ કરી વેચેછે ને ઘણું કમાય છે. એ રીતે ગાયોને ભેંસોની પેદાશ ઉપર પણ રબારી, ખેડૂત, ધીવાળા, દુધીઆ, કંદોઈ વગેરે ઘણા લોકો વેપાર કરી ગુજરાત ચલાવે છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

ખેતી વિના હુન્નરની મદદથી બનેલા પદાર્થો.

હુદાર.

લોહ એ પરદેશી વસ્તુ આ પ્રાંતમાં વેપારીઓ લાવે છે.

કેમકે ગુજરાતમાં લોઢાની ખાણો નથી. એ લોઢાનું કામ લુહાર કરેછે. ખેતીમાં ઉપયોગી એવાં લોઢાનાં હથીઆરો લુહાર બનાવેછે તેમજ સુથાર, દરજી, મોચી, કડીઆ, સોની, સલાટ ને એનાં પોતાનાં ઓજારો પણ લુહારજ કરેછે. કાપડ વણવામાં લોઢાનાં જે કાંઈ ઓજારો જોઈએછીએ તે એ કરેછે. ઘર, વહાણ, પેટી, પટારા વગેરે કરવામાં નાના મોટા ખીલા, બરડવાં, વગેરે લુહાર બનાવે છે. લઢાઈનાં હથીઆર જેવાં કે બુંદુક, તરવાર, પીસ્તોલ, કટારી, જમાઈઆ, બરછી, બાજી, ત્રીશુલ વગેરે લુહાર તૈયાર કરેછે. રાંધવાના સામાનમાં યડછી, ચીપીઆ, લોઢી, તાવડી, સાણસી, કઢાઈ વગેરે બનાવનાર તે લુહારછે. તોળવાના કાંટા, દેવતાની સગડી, સોપારી કાતરવાની સુડી, પાણીની ડોળ, કંદોઈનો પેણ, રાંડીરાંડ ડોસીના રેટીઆની ત્રાક, હીચોળા ખાટની સાંકળો, એ બધું લુહાર કરેછે. કાપવા કુપવાનાં હથીઆર, પાળા ને છરો, ખોદવાની કોદાળી ને ચાંચવો, ખારણાં વાસવાના નકુઆ, સાંકળ ને તાળાં, તે લુહાર કરેછે. એ રીતે લોઢાનાં સઘળી જાતનાં, સઘળા કામનાં, સઘળાં ઓજાર લુહાર બનાવેછે. લુહાર ખોજ લોકોને અતિ ઉપયોગીછે. ને તેથી તેઓ ઘણું કરીને દરેક ગામમાં હોયછે. પણ બધા ગામના લુહારો કારીગરીમાં સરખા હોતા નથી. પાટણની સુડીઆ, પેથાપરી બુંદુકો, આમોદની પાળીઆ, આંતરસુંખાની તાવડી ને કઢાઈ તથા છરા છરીઆ અને અમદાવાદમાં ઘડીઆળ સુધારનાર ને ઘડીઆળ બનાવી શકે એવા લુહાર

કાંઈ ઓછા કારીગર નથી. પણ તેમનાં બધાં હથીઆર હાથે ધડવાનાં છે. ઘણું, હેરણું, સાણસી, ધમણ વગેરે વડે તેઓ આખો દહાડો. ને રાતનો ઘણો ભાગ ટીપીટીપીને પાંસળાં તોડી નાંખે છે. એ લોકો ઘણાજ મહેનતુ છે. તોપણ થોડું પેદા કરી શકે છે. પેહેલાં આપણા દેશનાં ઓળરો સારાં ગણાતાં હતાં પણ વિલાયતી તોપ, ચપુ, સોય ને કાતર આગળ દેશી લજવાઈ જાય છે. એ ઓળરો કટાઈ જમકે ધાર પડી જાય તો તે સરાણીઆ સરાણપર ચઢાવી સાફ ને ધારવાળાં બનાવે છે. ને તે ફરીને પાછાં નેજ કામમાં આવે છે.

સુથાર.

લુહાર જેમ લોઢાનાં હથીઆર બનાવે છે તેમ સુથાર લાકડા કામ કરે છે. સુથારને ધડવાનાં સાગ, સીસમ, ખાવળ, મહુડો, રાણુ, આંખો ને લીમડો વગેરે ઝાડોનાં લાકડાં છે. તેમાંનાં પેહેલાં બે જંગલો ને ડુંગરોમાં થાય છે. ને બાકીનાં તો ખેડાણ વાળી જમીનમાં ઘણાં થાય છે. ઘર ખાંધવામાં, વહાણ ખાંધવામાં, પેટીપટારા કરવામાં સુથાર પણ ઘણો ઉપયોગી છે. ખેતીનાં લાકડાંનાં ઓળરો, લોઢાનાં ઓળરોના હાથા, એ સુથાર બનાવે છે. બીજા કોઈપણ કારીગરનાં ઓળરોના હાથા સુથાર કરે છે. પીલવાના ચરખા, ખેડુનું હળ, ત્રીફણ, ચવડાં, દંતાળ, સમાર એ સુથાર બનાવે છે. ઘરનાં બારી બારણાં, બારોટ, પીઠો, માતીઆં, છાપરાં, પાટડા, પાટડીઓ, થાંભલા, થાંભળીઓ એ બધું સુથાર કરે છે. ઘર ચણવાનું કડીઆનું કામ પણ

કેટલેક ઠેકાણે કડીઆ કરતાં સાંરૂં ને મજબુત સુથારે કરે છે. ને તેથી સુથાર પણ લુહારના જોલોજ ઉપયોગી ગણાય છે. સુથારનાં હથીઆરોમાં વાંસજો, વીંધાચું, સારડી, આરી, કરવત ને રંદો એ મૂખ્ય છે. એ બધાં હથીઆરો હાથે ચલાવવાનાં છે. તેથી તેમાં મેહેનત ઘણી છે. લાકડાં વેહેરતાં ને બીજાં કામ કરતાં તેમને કેટલી બધી મેહેનત પડે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. લુહારના જેવાજ એ લોકો પણ મેહેનતું છે. સુથારની શીલ્પ વિદ્યા અસહનતા વખતમાં આપણા દેશમાં ઘણી પ્રખ્યાત હતી. પણ તેમાં આજસુધી કાંઈ પણ સુધારો થયો નથી તેથી હાલની સુધરેલી કારીગરી આગળ ગ્રાંખી પડે છે. આપણા સુથારો હાલની નવી સુધરેલી રીત પ્રમાણે કોચ, ખુરશી, ટેબલ વગેરે બનાવતાં શીખ્યા છે. પણ તેમનાં આજરે ઘણાં મેહેનત ભરેલાં છે. મતલબ કે આપણા દેશના લુહારને સુથાર અકલવાળા છે એમાં તો શક નથી, પણ તેમની તે અકલ સારી યાંત્રિક વિદ્યાની કેળવણી લીધા વિના ખુલતી નથી, ને તેથીજ તેઓ પછાત પડી જાય છે. તેઓ અનુભવથી વિભાવતી લુહારોના જેવાં સારાં ઘડીઆળ, સોય, ચપ્પ, ને કાતર બનાવી શકે પણ તેમને તે કેળવણી ને તેવાં ઝીણાં આજરે આ દેશમાં મળતાં નથી ને તેથીજ વિભાવતી કારીગરી પોષાય છે.

સુથારોની બધાં ગામોમાં જરૂર પડે છે ને તે જરૂર પ્રમાણે દરેક ગામમાં લુહારની પેઠે તેમની પણ વસ્તી હોય છે. ગામડાના સુથારે શહેરી જેવા સારા કારીગરો નથી હોતા.

પણ કેટલાક ગામોના સુથારો શેહેરી કરતાં કારીગરીમાં ને મજબુતીમાં વખતે ચોં એવા હોય છે. તેઓમાં ઘણી જાતો છે. જનોઈવાળા, જનોઈ વિનાના ને બીજા ઘણા છે.

કડીઆ.

કુંભારે બનાવેલી ઇંટોનાં ઘર ચણવાં, ઇંટોના કે પથરોના પુલ બાંધવા, વગેરે કોઈ પણ ચણતરનું કામ કરવું તે એ લોકોનું છે. તેઓની વિદ્યા પણ શિષ્ય વિદ્યામાંજ આવી જાય છે. બીજાઓની પેઠે પ્રાચીન કાળમાં તેમની કારીગરી ઘણી વખણાતી, પણ તે ત્યારથી તે આજ સુધી જોવીને તેવીજ રહ્યાથી હાલમાં પોષાતી નથી. તોપણ એ લોકોની બાંધણી મજબુત છે, એમાંતો શક નથી. તેના દાખલા જુનાં મકાનો પુરે છે. વિલાયતી (નવી) કારીગરી કદાપિ શોભાયમાન ગણીએ પણ મજબુતીમાં દેશી કારીગરી કરતાં તે ઉતરે છે. આજનું ચુનાથી ચણેલું કામ અસલની માટીના કામની ખરાબરી કરી શકવાનું નથી. હાલની કારીગરી વિલાયતી રીત જોયાથીજ મજબુતીમાં ઉતરી છે, એમ સાફ જણાય છે. હાલના વિલાયતી રીતે બંધાયેલા બંગલા, સુખાકારીની બાબતમાં ને શોભામાં ગમેતો ચઢતા ગણીએ, પણ મજબુતીમાં તે ઘણાજ ઉતરતા છે એમાં શક નથી. આપણા કડીઆ, સુથાર ને હુદાર કોઈ પણ ટુકાણે તેમની વિદ્યા શીખવા જતા નથી કેમકે તેમને ઉપયોગી પડે એવી એકે શાળા આપણા પ્રાંતમાં નથી. તેથી તેઓ પોતાના બાપ, બાઈ કે કોઈ સગા પાસે નાન-

પણથીજ કામ જઈ ધીમે ધીમે શીખેછે. શહેરના કડીઆ તકલાવી પણ સુશાલિત કામ કરે એવા ખરા. ગામડાંમાં પણ એ લોકોની વસ્તી હોયછે, પણ તેઓ શહેરી નેટલા ઝીણા કારીગર હોતા નથી. તેમનું કામ જાડું પણ મજબૂત થાયછે.

સલાટ.

પથર કોરવાનું ને પથર ઘડવાનું કામ સલાટ કરેછે. એ પથર ડુંગરોમાંથી કોરીને લાવેછે. ખરડાના ને ડુંગરપરના પથર સારા ગણાય છે. મુસલમાનોની પથરની મસીદો, રૂદ્ર માળો ને બીજાં લાખો ડેરાં, તથા સરોવરની પાળોના પથર એ લોકોએ કોરેલા છે. દળવાની ઘંટીઓ, ખાંડવાના ખાંડ-ણીઆ, પરતવાના ખરલ એ લોકોએ બનાવેલા છે. હિંદુ લોકોની મૂર્તિઓ કોરનાર પણ એ લોકોછે. સર્વજનના રોગ-માંની, રૂદ્રમાળાની અને બીજાં હજારો મકાનોની ઝીણી પથર કોરણી કરનારા એ સલાટો છે. અસલની કારીગરીની તેમની કીર્તિ ઉતરતી નહીં પણ ચઢતી હતી. તેમની વિદ્યા પણ શિલ્પ વિદ્યાનો એક ભાગછે. ખંભાતના અકીકનું કામ કરનાર કારીગરોને પણ આજ વર્ગમાં આપણે મુકવા જોઈએ. એ લોકોનું ટાંકવાનું એક હાથનું હથીઆર હોયછે તેજ માત્ર મૂખ્યછે. તેમની આંખોની ને હાથની ચપળતાએ તેમને પરદેશોના મુલકોમાં પણ આટલી બધી આબરૂ આપીછે, પણ તે બધી દહાડે દહાડે ઓછી થતી જાયછે, કેમકે હાલમાં

તેથી કારીગરીનાં મકાનો થતાં નથી, તેથી એ કારીગરી કા-
મમાં આવતી નથી. હાલનું સાફુ ને સફાદાર કામ એમની
ઝીણી કારીગરીને હાંકી નાંખે છે, અને જાણે આજની સુધ-
રેલી કારીગરી એમજ ઇછતી હોય, કે એ કારીગરી ગુમ
કરવી, અગર જીની ઝીણી કારીગરી આગળ શરમાતી હોય,
તેમ એ જીની રહેલી ઝીણી કારીગરી ઉપર યુનો ને
કોયલા લગાડી રંગીન સાફ કરી નાંખે છે. એ લગાર દીલગીરી
કેવળવનારું છે.

સલાટની જરૂર એક ગામમાં હોતી નથી. પણ કાઠીઆ-
વાડમાં કે જ્યાં ઇંટોને બદલે એ તરફના ઘણા ભાગમાં પથ-
રનાંજ ઘર હોય છે ત્યાં સલાટની જરૂર પડવાથી તેમની વસ્તી
હોય છે. મૂર્તિ ઘડનારા ડુંગરપરી સત્રાટો જેવા આજના સમામાં
આ પ્રાંતમાં બીજે ઠેકાણે સારા કારીગર ભાગ્યેજ હોય !

મોચી.

આ જાત ચામડાના જોડા સીવે છે. ચામડીઆ પાસેથી
ચામડાં વેચાયાં લેઈ રંગાવીને ચામડાનું બધું કામ ધણું કરીને
એજ લોકો કરે છે. પાણી કહાડવાના કોસ ને વરત પણ એજ
લોકો કરે છે. વિલાયતી જોડને આપણા મોચીઓ ખુટ સીવતા
પણ થયા છે. તેમનાં એજરોમાં સોપો, આર, કાલબુત, પથરી,
દોરી ને કાપણી એ મૂખ્ય છે. તે બધાં હાથ વતી કામ કરવા-
નાં છે. ગામડાના કરતાં શહેરના મોચી વધારે હોશીઆર હોય છે.
ગામડાના કરતાં શહેરી જોડા સુંવાળા ને શાભીતા વધારે હોય છે;

કેમદે ગામડાના મોચી શેઠેરી જવા કારીગર નથી હોતા, પણ તેઓના જોડા મજબુત વધારે હોય છે. દેશી જોડા ધણી જાતના થાય છે, મીરજાઈ, દક્ષણી, પીશોરી, મુગજાઈ, સપાટ, ચંપલ, વગેરે જોડાની મૂલ્ય જાતો છે. રાજ્યોને કે મોટા શેઠીઆઓને પેહેરવાના જોડામાં કસબ વગેરે ભરી ઘણા શાબિત કરે છે. પણ હાલમાં ઘુટની વાપર વધવાથી તેમનો ધણે ભાવ પુછાતો જણાતો નથી. ચામડાનાં ધી બરવાનાં કુત્તાં ને કુત્તીઓ વગેરે જે લોકો ખનાવે છે તેમને ડાખગર કહે છે.

સોની.

સોનીનું સોના રૂપાની ઝીણી કારીગરી કરી ધરેણાં ધડવાનું કામ છે. એ સોનું રૂપું યુજરાતની જમીનમાંથી કોઈ ડોકાણે નીકળતું નથી. પણ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ કોઈ ડોકાણે થાય છે અરે. પરંતુ ઘણું સોનું ને રૂપું ચીન વગેરે બહારના મુઝકો-માંથી આવે છે. આપણા દેશ જટલો ધરેણાં કરવાનો ને પેહેરવાનો આજ બીજા કોઈ દેશમાં નથી. નાના બાળકથી તે ધરડા મુધી, સ્ત્રી ને પુરુષ, ગરીબ ને તવંગર ધરેણાં પે-હેરે છે. ગરીબ રૂપાનાં ને તવંગર સોનાનાં ધરેણાં ધડાવે છે. આપણા લોકો ધરેણામાં ઘણા પૈસા રોકે છે. કેટલાક (સુરત બણીના) કરજે કહાડીને પણ સ્ત્રીને ધરેણાં ધડાવે છે. આમ ખનવાથી ઘણા પૈસા બાપારમાં કામ લાગતા નથી ને તેથી બોહિળો વેપાર આજવામાં અડચણ પડે છે; ને

દેશની આબાદી થવામાં ઘણી હરકત થાય છે. એ સોની લોકોનાં આજરોમાં હથોડો, હેરણ, આણસી, ચીપીઆ, એકલવી, મઠાણું, કાત, સમાણી, રેતડી, જતરડું, આપણી, વાળાફુંચી વગેરે મૂખ્ય છે. સોનીનું બધું કામ હાથની મહેનતે હથીઆરની મદદથી કરવાનું છે. ચીતરણીઆ પણ ચીતરવાનું કામ હાથથી હથીઆર વડેજ કરે છે. જડીઆનું કામ પણ એવુંજ છે. ચીતરણીઆની ને જડીઆની કારીગરી ખૂબ સોની કરતાં ઉતરે એવો નથી. રૂપાનાં કદલાં ને એવાં બીજાં રૂપાનાં ધરેણાં અમદાવાદ વગેરે કેટલેક ઠેકાણે સોનીને બદલે લુહાર બનાવે છે. જોખાં તૈયાર કરી ચીતરણીઆનું કામ હોયતો તેને ચીતરવાને આપે છે. સોનીની વસ્તી ઘણું કરીને દરેક મોટાં ગામોમાં હોય છે. સુથાર, લુહાર, મોચી, ધાંચી વગેરેમાં જેમ જુદી જુદી જાતો પડી ગઈ છે, તેમ સોનીમાં પણ ઘણી જાતો છે. તેમાં ત્રાગડ, માસ્તાન, પરજીઆ, શ્રીમાળી, માર, મારવાડી, ગુજર, વાણીઆ, મેડ, વગેરે મૂખ્ય છે. ગામડાના સોની કરતાં શહેરના સોની કારીગરીમાં ને શોબાયમાન ધાટબંધ ધરેણાં કરવામાં એકે એવા હોય છે.

વણકરો.

એ લોકો સુતરાઈ લૂગડાં વણે છે એ વાત પાછળ આવી ગઈ, પણ તે શીવાય ખેતીમાં નહીં થએલા પરદેશી રેશમનાં લૂગડાં પણ એ લોકો વણે છે; ને તે બાત બાતનાં થાય છે.

તેમાં જરીના બુદ્ધ વગેરે નાંખી ઘણું સુશોભિત બનાવેછે. પાંચડીના તોરા ને જરીના પાલવ તથા કોરે પણ એ લોકોજ બનાવેછે. રેશમી ધાતીજોડા, પીતાંબર, મશરૂ, કીનખાખ, અતલસ, સ્ત્રીઓને પહેરવાની રેશમી સાડીઓ, ગજાઆણી વગેરે ઘણી જાતનાં રેશમી કપડાં બનેછે. એ વણવાની પણ સુતરાઉ કપડાં વણવાની શાળ જેવી શાળ હોયછે. એ લોકોને તૈયાર કરેલું રેશમ વેપારીઓ આપેછે, તેનાં વેપારીની મરજી પ્રમાણે કપડાં વણી આપેછે, એ રેશમ તૈયાર કરતાં ઘણું મહેનત પડેછે. રેશમની ગોટીઓ ઉકેલી, તાંતણા સાફ કરીને સાંધેછે; ને તેની આંટીઓ કરેછે. તે આંટીઓ વણવાના કામમાં આવેછે. સુરત, અમદાવાદ, બાવનગર, અંબાત, વડોદરા, ભરૂચ, જુનાગઢ, પોરબંદર ને નવાનગર વગેરે ઘણે ઠેકાણે જુજરાતમાં એવા કારીગર વણકરોની વસ્તી છે; તેમાં સુરત ને અમદાવાદ મૂખ્ય છે. વિલાયતી કપડાંની સફાઈ ને ઝીણા બોજ આગળ દેશી ઝાંખાં થડી જાયછે. તોપણ તેમની સુંદરતા આગળ વિલાયતી કપડાં કાંઈ વિસાતમાં નથી; કેમકે આ દેશ જેવાં રેશમી ને જરીનાં કપડાં વિલાયતમાં થતાંજ નથી.

વણકરો જુદા જુદા ગામમાં જુદી જુદી જાતના હોય છે, હલકી વરણમાંથી જેને એ ધંધો આવડે, તે એ ધંધો કરેછે. ખાત્રી અગર શાળવી લોકોનું એ મૂખ્ય કામ છે. પણ તેમાં સુતરાઉ કપડાં વણવામાં રાવળીઆ, ઢેડ વગેરે

મળ્યા છે, ને રેશમી વણવામાં કેટલેક ઠેકાણે કણખી, મુસ-
લમાન વગેરે મળ્યાછે. શેહેરોના બણકરો જેવા કારીગર વણ-
કરોની વસ્તી ગામડામાં હોતી નથી.

રંગારા ને ભાવસાર.

રેશમી કે સુતરાઉ પડાંના ઉપર જુદી જુદી જાતના કાચા
પાકા રંગ રંગારા કે ગળીઆરા ચઢાવેછે. વચે ભાત પાડવાની
હોયછે તો રંગના પેહેલાં બંધારા પાસે બંધાવીને પછી રંગે
છે. તે બંધ છોડી નાખ્યાથી તેમાં ભાત પડી રહેછે. અત-
લસ ચુંદડી વગેરે કપડાં બંધાવ્યા પછી રંગાવાયછે. બાંધનારને
અને રંગનારને હાથનીજ મહેનત હોયછે.

ભાવસાર અથવા છીપા કપડાંના ઉપર જુદી જુદી ભાતો
છાપવાનું કામ કરેછે. તેમનાં ઓળખોમાં જુદી જુદી જાતનાં
ખીખાંજ માત્ર હોયછે. એ કામ કેટલેક ઠેકાણે ઘણી સંભા-
ળથી ને સાફ બનેછે. અમદાવાદ, ખેડા, અંભાત વગેરેના
ભાવસાર છાપવામાં હોશીઆર છે. અમદાવાદ, સુરત ને
પાટણ વગેરેના રંગારા પણ સારો રંગ દેછે. ગોદડાંનાં ખો-
ળીઆં ભાદરવા, કડલાલ, પેથાપર વગેરે ઠેકાણે સારાં રંગાય
છે. પણ એ લોકોની બધી મહેનત હાથની હોવાથી ઘણું
કામ થતું નથી. વળી હાથની મહેનતે થએલા માલ, સંચાની
મદદથી થએલા માલ જેવો સારો, સસ્તો તથા સફાઈને
સુંદર થતો નથી. ને તેથી તે સંચાના માલ જેવો પોષાતો
નથી. આટલાં કારણોથી તેમાં સુધારો થવાની અતિ અગત્ય છે.

(૪૬)

કંસારા.

આ લોકો તાંબું, પીતળ, કાંસુ, તથા જસત ને પંચધાતુનું કામ કરનારા છે. તાંબા પીતળના લોઠા, ખેડાં, થાળીઓ, તાસકો, વાડકા, વાડકીઓ, ખાલા, તામડીઓ, તપેલાં, તાંબાદુંડીઓ, ચાહાદાનીઓ, લોટીઓ, કઢાઇઓ વગેરે ધણી જાતનાં વાસણો એ લોકો બનાવેછે. કાંસાની થાળીઓ ને વાડકીઓ, પંચધાતુનાં ધડીઆળ, ઘંટ, ધુધરમાળ, ને ઘંટડીઓ, વગેરે એ લોકો ધણી જાતની સુશોભિત ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવેછે. એ ધાતુઓમાં કેટલીક મૂખ્ય ને કેટલીક મિશ્ર છે. તાંબુ, કઢાઇ, જસત વગેરે મૂખ્ય ને પીતળ, કાંસુ, પંચધાતુ વગેરે મિશ્ર ધાતુઓછે. તેઓ પરદેશમાંથી આવે છે. એમાંની કોઈ પણ ધાતુની ખાણ ગુજરાતમાં નથી. ધાતુઓનાં પતરાં પરદેશમાંથી આવેછે. કંસારા લોકો ધાતું કરીને ગુજરાતના દરેક મોટા ગામોમાં હોયછે. પણ તેમાં કેટલાક ગામના વધારે અને કેટલાક ગામના ઓછા કારીગર હોયછે, ને તે પ્રમાણે તેઓ ધાતુઓનાં સારાં નહારાં વાસણો બનાવી શકે છે. વીસનગર, મીંદાર, અમદાવાદ, નડીઆદ વગેરે ઠેકાણાના કંસારા સારા કારીગરો ગુજરાતમાં છે. તેમનાં ઓજારોમાં હેરણ, હથોડી, ઘડવાનો પથરો, સાણસી, ધમણ, મોગરી, કતરણ એ મૂખ્ય છે. તે વતે તેઓ હાથે મેદિનત કરીને ઘડેછે, એ લોકો મેદિનતું છે. ને રાત દહાડો ઘડ ઘડ કરેછે.

કુંભાર.

માટીનું કામ કરનાર તે કુંભાર છે. પાણી ભરવાનાં માટીનાં વાસણો, ધર ચણવાની ઇંટો, ગરીબોને રાંધવાનાં ને આવાનાં વાસણો, વગેરે તથા માટીનાં પુતળાં ને રમકડાં, ચુલા, સગડીઓ, દાણા ભરવાની કોઠીઓ ઇત્યાદિ એ લોકો કરે છે. એ વાસણો કરવાની માટી તે આપણી સાધારણ માટી છે. તેને આણમાંથી ખોદી લાવે છે. ને લાલ, કાળી, ચીકણી કે પીળી જેવી જે વાસણોને બેઠાં, તેવી માટી લાવી, પલાળી, સુંવાળી કરી ચાક ઉપર ગોળા મુકી તેનાં જેવાં વાસણ કરવાં હોય તેવાં વાસણ ઉતારે છે. ને તે વાસણ તડકે સુકવી પછી બકીમાં તપાવી ખરાં કરે છે. આ વાસણો ઘણાં સસ્તાં ને ઉપયોગી થાય છે. ચીનાઈ ને વિલાયતી કુંભારોના જેવી કારીગરી વાપરી, મજબૂતીથી કાચનાં વાસણો આપણા કુંભારો કરી શકતા નથી. તોપણ કપડવંજમાં કાચનાં વાસણ બને છે. પરંતુ તે સાફ ચોખ્ખાં, ચીનાઈ કે વિલાયતી વાસણો જેવાં નહીં. પાટણનાં વાસણો માટીનાં પણ કારીગરીવાળાં થાય છે. ત્યાંનાં માટીનાં રમકડાં, બાટવા, વગેરે વાસણો માટીનાં પણ કાચ જેવાં સુંદર બને છે. એ ત્યાંના કુંભારોની કારીગરી ને ચતુરાઈ છે. ધર ખાંધવાની ઇંટો ચીકણી માટીની કાચી બનાવી મોટો ઇંટવાડો કરી તેમાં લાકડાં, અડાયાં અને છાણાં ભરીને સળગાવી તપાવે છે. કળીચુનો ને ચણતરનો ચુનો પકવવાની ક્રિયામાં ફરે છે. તેમ તે જુદી જુદી વસ્તુઓનો

બનેછે. પણ તે બંને જાતના ચુના લાકડાં ને અડાયાંની ભઠ્ઠીમાં પકવે છે. એ પકવનાર જુદી જુદી જાતના છે. કળી ચુનો તો ગુજરાતમાં મૂખ્યત્વે સુરતમાં જ થાય છે; પણ ચણ-તરનો ચુનો ઘણું કરીને દરેક ગામમાં બનેછે. સુરતમાં કણબી ને વોહારા લોકો કળીચુનો પકવે છે; ને ચણતરનો તો જુદા જુદા ગામમાં જુદી જુદી જાતના લોકો પકવેછે. કળીચુનો પથરનો ને તે પણ ચક્રમકની જાતના પથરનો જ થાય છે. એ પથર કરાંચી વગેરે ઠેકાણેથી વહાણે આવેછે. તેને ભઠ્ઠીમાં મુકવાની અને ગોઠવવાની ચતુરાઈ હોયછે, પણ જે લોકો એ કામ જાણેછે, તે પોતાનો ધંધો જતો રહ્યાની બીજાંકે બીજાને બતાવતા નથી. ચણતરનો ચુનો મરડીઆનો થાય છે. ને તેમાં કાંઈ ઝાઝી ચતુરાઈ જોઈતી નથી. આ ચુનાવાળા જો કે જુદી જુદી જાતના હોયછે તો પણ તેઓનો ધંધો આ વર્ગમાં આવી જવો જોઈએ. કેમકે કુંભાર ને ચુનાવાળા બંનેનાં ઓળખે ભઠ્ઠી છે. કુંભારનું ચાક એ તેનું બીજું ઓળખે વાસણ ઉતારવાનું છે. એકનામાં વધારે ને બીજાનામાં થોડી ચતુરાઈ જોઈએછીએ, તો પણ તેઓને એકજ વર્ગમાં ગણી શકાય.

ધોબી.

ધોબી બિચારો આખો દહાડો હાથ ને પગ ઝીકી ઝીકીને મરી જાય તો પણ ઘણાં કપડાં ધોઈ શકતો નથી. તેમજ સારાં ને સફાઈદાર કરી શકતો નથી. એ હાથે વતી સાબુ

લગાડી કપડાં ધોઈને બાંહેધે, ને પછી ફરીને ઝીંકી, સુકવી, કપડાંને અચ્છી કરવાના હથીઆરથી અચ્છી કરેછે. અચ્છી કરવાનો હાથનો સંચો ઘણો સાદો હોયછે. તેમાં દેવતા બેરેછે. એ સંચો ભારે હોયછે, તેના ભારથી તથા અગ્નિની ગરમીની આંચથી કપડાં ઉપર સફાઈ આવેછે. પણ જોવી સફાઈ વિલાયતી કપડાં ધોવાના સંચામાં આવેછે તેવી નહિ. તેમ તે સંચા જોટલાં જથામંધ, જલદી ને થોડી મેહેનતે ધોવાતાં તથી માટે એવા ધોવાના વિલાયતી સંચાની આપણા દેશમાં જરૂર છે.

કાગળ બનાવનાર.

કાગળ બનાવવાની ગુજરાતમાં મૂખ્ય જગ્યાઓ અમદાવાદ ને મુરતછે. આપણા દેશી ખરબચડા પણ ટકાઉ કાગળથી કોઈ અજાણ્યું નથી, આપણા કાગળ સફાઈમાં વિલાયતી કરતાં ઉતરેછે ને વજનમાં ભારે થાયછે; પણ દેશી કાગળ ટકાઉ ઘણા. પુસ્તકો છાપવામાં, લખવામાં, અને બીજાં નામાનાં ને રોજમેળ સીવાયનાં બધાં કામોમાં યુરોપખંડના કાગળો આપણા દેશમાં વપરાયછે. આપણા હાથે બનાવવાના સંચા મેહેનતભરેલા ને સાદાછે. ચાંચરાં અને બીજા પદાર્થો કે જેના કાગળ બનાવવાના હોય તેને કો'વરાવી છુદેછે. ને તેને ખાંણીઆ જેવામાં નાંખી ખાંડી તેનો રસ કરી કાગળ બનાવેછે. ને તેને સુકવીને આપ ચઢાવેછે. આ બધું કામ હાથે કરવામાં આવેછે. તેથી ઘણી મેહેનતે પણ ઘણો માલ થઈ

શકતો નથી, તેમજ તે માલ સારો ને સફાઈદાર થતો નથી. આપણા જેવા જાડા કાગળ બનાવવાના સંચા હાલમાં અમ દાવાદ, સુરત વગેરે ઢેકાણે નીકળ્યાછે, પણ તેમાંના કાગળ વિલાયતીનો ખરાખરી સફાઈમાં કરી શકતા નથી ને શુદ્ધ દેશી જેવા ટકાઉ થતા નથી. માત્ર જ્યાં બંધ થઈ શકેછે ખરા. તેથી તે માલ શુદ્ધ દેશી કરતાં સસ્તો વેચાયછે.

પ્રકરણ ૫ મું.

વેપાર રોજગાર.

બાપાર (વેપાર) એ સુખોત્પત્તિનું ત્રીજું સાધન છે. એ તીથી અને હુબરથી વધારે પાકેલા પદાર્થો એક ઢેકાણેથી બીજે ઢેકાણે વેપાર લેઈ જાયછે; અને જ્યાં જે માલની અછત હોય તેની ત્યાં છત કરેછે, તે વેપાર વિશે વિચાર કરીએ.

એ વેપાર કરનારા મૂખ્યત્વે વાણીઆ છે. એ લોકો કણ-બીઓને શી રીતે છેતરેછે તથા વધારે અનાજ લેઈ જાયછે તે પાછળ આવી ગયું છે. પ્રાચીન કાળમાં આ પ્રાંતમાં વેપાર કરનારી જાત માત્ર વાણીઆની હતી. વણજ એટલે વેપાર — વેપાર કરે તે વાણીઓ એ પ્રમાણે અસલ જેઓ વેપાર કરતા તે બધા વાણીઆ કહેવાયા. પણ પાછલા વખતમાં સુસલમાનોના જીલ્લમથી જ્યારે જાતી બંધન મળ્યુત થઈ ગયું ત્યારે તે વખતમાં જેઓ વેપાર કરનારા હતા, તેમાં નવા

વેપારીઓ મળ્યા નહીં ને તે વખતે તેઓ જે જાતમાં હતા તેજ જાતના રહ્યા. એ રીતે આજે તો વેપાર કરનારી જાતમાં વાણીઆ વિના કણખી, ખાદ્યણ, વેહારા, પારસી, મેહેમણ વગેરે ઘણી જાતો છે. વેહારાની જાત અસહ્યથીજ વેપારી હોવી જોઈએ, પણ તેમને બ્યારે મુસલમાનોએ પટાળ્યા ત્યારે જીદા પડ્યા. મેહેમણો પણ એમનાજ જેવા છે. ઇરાનથી મુસલમાનોએ પારસીઓને નસાડ્યા ત્યારે તેઓ આ પ્રાંતમાં આવી ખેતી, વેપાર વગેરે કરવા લાગ્યા. પણ આજે તો તેઓ મોટા વેપારી છે. હુવાણા ને બાટીઆ અસહ વાણીઆમાંથી જીદા પડ્યા છે કે નહિ તે સમજાવું નથી પણ એ જાતોએ વેપાર કરનારી છે. દાણાના અને ખીજા દેટલીક જાતના વેપારમાં કણખીઓ પણ યુથાપલા છે. તોપણ વેપાર કરનારી એક આખી જાત લેઈએ તો તેમાં વાણીઆઓનો મોટો જથ્થો છે.

વેપારથી ઘણા ફાયદા છે. જે ભાગમાં જે જાતનું અનાજ પાકતું નથી તે જાતનું અનાજ બ્યાં પાકે છે ત્યાંથી લાવી વેપાર પહોંચવું કરે છે; ને ત્યાં તેની ખોટ પુરી પાડે છે. ને તેથી ફુકાળનું કાળું મોં ત્યાંના રહેવાસીઓને જોવું પડતું નથી. ધાંચીનું તેલ ને દીવેલ કુદામાં ભરી પરદેશમાં બ્યાં અછત હોય છે ત્યાં વેપાર મોકલે છે. એજ રીતે તમાકુ, રૂ, સુતર, ગોળ, ધી વગેરે પદાર્થ એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે વેપાર વડે જાય છે. લોહાનો સામાન, તાંબા પીત્તળનાં વાસણ, લાકડાં

(૫૨)

એની પણ વેપાર અછતની છત કરેછે. પરદેશી માલ ને આ-
પણા દેશમાં થતો નથી તે નેવા કે આહા, રેશમ, ચીનાઈ
વાસણ, ખાંડ, વિલાયતી કપડ, ચપુ, કાતર, કાગળ, સોનું,
રૂપ વગેરે કીમતી ને તાંબા પીતળ નેવી સોંધી પણ ઉપયોગી
ધાતુઓ વેપાર આ પ્રાંતમાં લાવેછે. તેમજ આપણા દેશમાં
વધારે પાકેલો માલ નેની પરદેશમાં અછત હોયછે તે નેવા
કે રૂ, અનાજ, ધી વગેરે પરદેશમાં મોકલી આપણને કીમત
ઉપજાવી આપનાર પણ વેપારજ છે. વેપાર ન હોત તો
આપણને ઘણી જાતની અડચણ ને આપદા વેઠવી પડત.
ને હાંડીઓ, ગાલીઆ, લાંપો, તખ્ત, ને ચીનાઈ વાસણોથી
આપણી હવેલીઓ ને બંગલા શાબી રહેછે તે વેહપારથી.
આપણને ભાત ભાતનાં વસાણાં ને ભાત ભાતના તેજના મ-
ળેછે તે પણ વેપારથી. આપણાં ઘરેણાં ગાંઠાં સાંઠ ચાં-
દી ને સોનું, વાસણો સાંઠ તાંબા પીતળનાં પતરાં, ને ચીન
વગેરે દુરના દેશોમાંથી અત્રે આવેછે તે વેપારથી. મેવા,
હાથીદાંત, ઘોડા, આહા, કાફી, રેશમ, વગેરે પણ દુરના સુલ-
કોમાંથી લાવેછે તે વેપાર. શાલ નેવાં ગરમ ને કીમતી
લુગડાં કાશ્મીરથી, ખનાત, લાંગૂલોથ, ફલાનલ, માધરપાટ,
મલમલ, જગતનાથી વગેરે કપડાં વિલાયતથી, ચંદેરી દુપટા,
પેંઠણી પાઘડીઓ, જુરાનપુરી સેલાં, નાગપુરી ચોતીળેડા એ
બધું આ દેશમાં વેપાર લાવેછે. તેમજ વેપાર આપણા
માલ પરદેશમાં ખપાવેછે. વેપાર ન હોતતો એક દેશનો કે

એક ગામનો માલ બીજે દેશ કે બીજે ગામ જત નહીં, તે આપણા દેશમાં વધારે ઉત્પન્ન થએલો માલ તે અનાજ આપણા દેશમાં જ રહી કોઈ જત કે બગડી જત ને પરદેશના માલ વિના આપણે કુખ વેઠવું પડત. શાક ખનાત કે ફલાનલ વિના શીઆળામાં આપણને ટોઢે વુજવું પડત કે આદી જેવાં જડાં લુગડાં પેહેલાંની પેઠે પેહેરવાં પડત. ઉનાળામાં ઝીણાં કપડાં વિના પણ હરકત વેઠવી પડત. ચીનાઈ કે તાંબા પીત્તનાં વાસણો વિના કોડીઆની માફક માટીનાં વાસણો વાપરવાં પડત. વિલાયતી ચપ્પુ, ઝીણા કાગળ, ખારેક, ખજૂર, સોપારી, તેજના, મશાલા, મેવા કે વસાણાં વિના આપણને રહેવું પડત. ફુકાળના વખતમાં ગમે ત્યાંથી અનલાવી પોતાની પ્રજાને ભુખે મરવા દેતો નથી તે વેપાર છે. એતીથી ઉતરતી બીજી ઉપયોગી વસ્તુ તે વેપાર છે.

વેપાર ધણી રીતે ધણી જાતનો થાયછે. પણ તેમાં મુખ્યત્વે ત્રણ રીતે વેપાર થાય. પોતાના ગામમાં કાપડ, અનાજ, ધી વગેરે વધારે ઉપજ્યું હોય તે વેચાયું લેઈ તેજ ગામમાં જ ને જરૂર હોય તેને થોડો નફો લેઈ વેચાયું આપવું, તે પેહેલો રીત. વધારે નફો ખાવાની લાલચે બીજાં આ પ્રાંતનાં દુરનાં ગામો કે જ્યાં એ જણસોની સારી ખપત હોય ત્યાં લેઈ જઈ તે જણસો વેચવી તે બીજી રીત, અને તેજ માલ તેથી પણ વધારે નફો ખાવાની લાલચે તે જણસોની જરૂરવાળા દુરના દેશમાં લેઈ જઈ વેચવો એ ત્રીજી રીત.

પરદેશી માલ આ દેશમાં લાવવાની પણ એવીજ ત્રણ રીતો છે. પરદેશથી માલ લાવી મોટા બંદરમાં મોટા વેપારીઓને યોડા નફા આપી જ્યાંબધ વેચવો તે, તે માલ પોતે મહિલા મુલકમાં લેઈ જઈ જ્યાંબધ વેચવો તે, અગર પોતેજ તે બંદરમાં છુટક છુટક ત્યાંના અગર મહિલા મુલકના નાના વેપારીઓને છુટક માલ વધારે નફા આપવો તે બીજી રીત, ને પોતે જાતે મહિલા મુલકમાં જ્યાં એની અછત હોય ત્યાં લેઈ જઈ વેચવો તે ત્રીજી રીત. ત્રીજી રીતે વધારે નફા તેમ તેમાં મેહેનત ને મુદત વધારે જાય ને જોખમ વધારે. પેહેલી રીતમાં જોખમ થોડું ને ઘણા માલ ઘણાવાર વેચાયાથી ઉલટો નફો વધારે થાયછે. મહિલા મુલકના નાના વેપારીઓ મોટા બંદરમાંથીજ પોતાના ગામમાં જરૂર ને અપ પ્રમાણે લેઈ જઈ વેચેછે, તે ઠોડી તો લાગ્યેજ મગાવેછે. એ કામ તો મોટા બંદરના મોટા સફરી વેપારીઓજ કરેછે. નાના વેપારી કરતાં તેમને નફો વધારે થાયછે.

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં બીલકુલ વેપારજ હોવા ન જોઈએ. કેમકે તે વખતમાં એતી કે પાક કાંઈ નહોતું. પણ જેમ જેમ એતી ફેલાઈ, અનાજ વધારે ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું, ને તેનો તથા બીજો માલ વધારે થવા લાગ્યો ને તેની બીજાં ઠોકાણાંમાં જરૂર જણાઈ ત્યારે તે જણસોને તે ગામમાં લેઈ જવી પડી હશે. આપણા દેશમાં જે પરદેશી માલની જરૂર જણાઈ તે પરદેશથી ને આપણા દેશી માલની જે પરદેશમાં

જરૂર જણાઈ તે માલ આપણા દેશમાંથી ત્યાં વેપારવડે લેઈ ગયા. એ રીતે વેપારનું મંડાણ થયું. પરદેશી માલ લાવવામાં જોખમ ને હરકત વધારે હોય છે, તેમ તેમાં નફાની લાભ્ય વધારે હોય છે, તેથી એ વેપાર ચાલવામાં અડચણ પડતી નથી. પરદેશ સાથે વેપારની શરૂઆત કરનારા પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશીઓ નહોતા. તેઓ તુર્કસ્તાન, ઈરાન, મીસર, યુનાન (ગ્રીસ) કીનીસીઆ ને અરબસ્તાનના લોકો હતા. તેઓ આ દેશની ત્યાં ઉપયોગી વસ્તુઓ લેઈ જઈ ત્યાં વેચતા ને ત્યાંની અહીંઆં ઉપયોગી જણસો અહીંઆં લાવતા. તેમનું જોઈને આપણા વાણીઆ (તે વખતના) વેપારીઓ તેમના મુલક જેવા કે મીસર, તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન મોઝાંબીક, જવા વગેરેમાં જવા લાગ્યા. કેટલાકને ત્યાં સારો નફો મળવાથી ધર ખાંધી રહેવાની ઇચ્છા થયાથી ત્યાંજ ધર ખાંધી રહ્યા. આપણા વેપારીઓ જવામાં જતા તેની કહેવત મથહુર છે. “જે જાય જાયે તે ફરી ન આવે, જે આવે તો પરીઆનાં પરીઆં આવે એટલું ધન લાવે.” આ ઉપરથી ત્યાં જતા એવું સિદ્ધ થાય છે. એડન, જંગપાર ને મોઝાંબીકમાં તો હજુ પણ કાઠિઆવાડી વાણીઆ ને બાટીઆની દુકાનો છે ને કેટલાક તો જથ્થા ત્યાંજ રહે છે. મુસલમાનોએ હિંદુઓને વઠાણવા માંડ્યા ત્યારે તેમને પરદેશમાં જવાની મના કરી પણ તે વેપારમાં મળવાના નફાના લોભ આગળ ધણી ચાલી નહીં; પરંતુ તેની અસર થઈને પેહેલાં કરતાં પરદેશ

સાથેનો વાણીઆનો વેપાર ઘટ્યો, પણ તેને બદલે બીજા યુરોપના હોશીઆર વેપારીઓ આ દેશમાં આવ્યા. જેમની હોશીઆરીથી તેમણે હિંદુસ્તાનનો પૈસો પોતાના દેશમાં ભર્યો, હિંદુસ્તાનને પોતાને તાબે કરી લીધું ને આપ્પા દેશના ઘણી થઈ પડ્યા. પોતાના સામાન્યનીઆ યુરોપના વેપારીઓને વેપારમાં ને લઢાઈમાં નરમ પાડ્યા ને આપ્પરે બધી રીતે પોતે જ ફાવ્યા. એ લોકો તે અંગ્રેજ લોકો છે. તેઓ વેપારી વાણીઆ થઈ આ દેશમાં આવ્યા ને છેલ્લે તેજ દેશના રાજ થયા. જે દેશનો માલ પૈસા આપી ખરીદી જતા ને પોતાનો પૈસો અહીં આણતા, તે દેશમાં માલ પોતાનો લાવી વેચે છે ને પૈસા ઉપજાવે છે તે પૈસા આપવાને બદલે ઉલટા હરી જાય છે, ને બધી રીતે પોતાનાજ દેશમાં પૈસા ભરે છે.

હાલમાં આપણા દેશમાં જે વસ્તુઓનો વેપાર ચાલે છે તેમાં કેટલીક દેશી વસ્તુઓ પરદેશમાં મોકલે છે ને કેટલીક પરદેશી આ દેશમાં લાવે છે. આ દેશમાં જે વસ્તુઓ થતી નથી તે વિલાયતથી કે ચીન વગેરે ડોકાણેથી લાવી પુરી પાડે છે. કેટલીક આપણા દેશમાં થાય છે પણ સારી ને સફાઈદાર કે સોંધી નહીં હોવાથી પરદેશી સોંધી, સારી, ને સફાઈદાર વસ્તુઓ લાવે છે. કેટલીક વસ્તુઓ તો વિલાયતમાં બીજાકુલ થતીજ નથી જે આપણે દેશીજ વાપરીએ છીએ. કાપડ જે વિલાયતથી આ દેશમાં આવે છે તે આપણા દેશમાંથી રે જાય છે તેનું બને છે, કેમકે વિલાયતમાં રે થતુંજ નથી. આ-

પણ દેશના કાચા માલને વિલાયતમાં પાકો બનાવી આ દેશમાં મોકલી નફો મળવે છે.

અપુ, તાળાં, કાગળ, કાપડ વગેરે માલ આપણે વિલાયતી વાપરીએ છીએ કેમકે આપણી પાળીઓ, આપણાં તાળાં, આપણા કાગળ ને કાપડ વિલાયતી જેવાં સસ્તાં ને સારાં હોતાં નથી. તોપણ અફીણી આપણી પાળીઓ વધારે વાપરેછે, વેપારી નામાના ઓપડામાં આપણાજ કાગળ વાપરેછે કેમકે તેઓ મજબુત ને ટકાઉ હોયછે. પણ સીવવાની સોય, છાપવામાં ને લખવામાં કાગળ, તાળાં, કાપડ વગેરે વિલાયતી ધણું વપરાય છે કેમકે તે સસ્તુ ને સુગમ પડતું તથા સફાઈ દારે હોયછે. કેમકે આપણી પેઠે તેમની બનાવટ હાયતી નથી હોતી પણ સંચાની હોયછે. આજના સમામાં તો આપણને ઉપયોગી ધણી વસ્તુઓ વિલાયતથીજ આવેછે.

પણ આપણા દેશને ઉપયોગી સધળી વસ્તુઓ આપણને વિલાયત પુરી પાડતી નથી. ને તેથી આપણા હાથે ચલાવવાના સંચા કામમાં આવેછે. કીનખાખ, મશરૂ, ગજાઆણી, રેશમીસાડીઓ, પીતાંબર વગેરે રેશમી ને જરીનાં કપડાં વિલાયતથી આવતાં નથી. મુડીઓ, તાંબાપીતળનાં વાસણ, પાંધડીઓ, ટોપીઓ, રેશમી ધોતીઓ ને બીજાં કેટલીક જાતનાં ઓઢવાનાં ને પેઢિરવા પાથરવાનાં લૂગડાં આપણે આપણા દેશી વાપરીએ છીએ, કેમકે એવાં કપડાં ત્યાં થતાં નથી. અગર ખસંદ પડતાં નથી.

ખીજી કેટલીક વસ્તુઓ જેનો આપણને ઉપયોગ નથી તે અને સંચા જે ઘણા કીમતી હોયછે, તે આપણે વાપરતા નથી. ખેતીના, ધોવાના, વણવાના, સીવવાના વગેરે ઘણી જાતના સંચા આપણને ઘણા ઉપયોગી છે પણ તે ઘણા કીમતી હોવાથી આપણે વાપરી શકતા નથી, કેમકે તેનો ઉપયોગ કરનારા તેટલી કીમત ખરચી શકે એવો આ પ્રાંતમાં સંભવ નથી.

આપણા દેશની જે વસ્તુઓ વિલાયત જાયછે. તેમાં અનાજ ને રૂ એ બેજ માત્ર મૂખ્ય છે. પણ અહીંની આ પ્રાંતના આસપાસના પ્રાંતોમાં ઘણી વસ્તુઓ જાયછે ને તેનો વેપાર ચાલેછે. આ પ્રાંતમાં ને આ પ્રાંતમાં પણ એક ગામથી બીજે ગામ ઘણી વસ્તુઓ લઈ જઈ વેપારીઓ વેપાર કરેછે. અમદાવાદી કીનખાખ, મશરૂ, ગજીઆણી, ધોતીજોડા, પીતાંબર, સાટીન રેશમી ને કસબી કપડાં દક્ષિણમાં કાનડા ને ઉત્તરમાં પંજાબ સુધી જાયછે. વડોદરીઆ ને અમદાવાદી સુતરાઉ ને જીનાગઢ ને નગરની ગર્ભસુતરાઉ જંબુ રંગની પાઘડીઓ, કાઠીઆવાડી ઓદાળ, વઢવાણ લીમડીનાં કાઠીઆવાડીઓને માથે બાંધવાનાં મોળીઆં, પાટણનાં ચીર ને પટોળાં, સુરતી ટોપીઓ ને સાડીઓ, ઘણા પ્રાંતોમાં જાણીતાં છે. ગોધરા ને મોડાસા વીરપરનાં ઝાકળીઆં ગાડાં તેલ ને તમાકુ બરી જથ્થાબંધ વેપાર સારૂ બટકતાં કરેછે. પાટણની સુડીઓ ને ચીનાઈ વાસણને વટાળે એવાં માટીનાં વાસણ,

કપડવંજી કાચ ને સાચુ, આંતરસુખાનાં લોહાનાં વાસણુ,
 સીંહોર ને વીસલનગર તથા જમનગરનાં તાંબાપીતળનાં વાસણુ,
 પેથાપુરી ખાંધણી, ભાદરવા કઠલાલનાં ગોદડાનાં ખોળીઆં,
 આમોદની પાળીઆં ને વીરમગામનાં સીવિલાં રજાઈ વાંજણા
 વગેરે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જાય છે તેથી કોણુ અજ્ઞ-
 હયું છે ? ખંભાતનું અકીક કામ એ કાંઈ આંધું જાણીતું છે ?
 એ પ્રમાણે વેપારની સઘળી ચીજો અનાજ સાથે માંહેલા મુ-
 લકમાં જ્યાં રેલવે નથી ત્યાં ગાડામાં, ને રેલવે છે ત્યાં રેલવેમાં
 ભરી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે મોકલવામાં આવે છે. પણ
 પા. ૧ નોકલવાની (ચીન, વિલાયત જેવે ઠેકાણે) ચીજો
 આગમોટો ને વહાણોમાં જાય છે.

પરદેશી મુલકની જે ચીજો આપણા પ્રાંતમાં આવે છે તે
 આગમોટમાં કે વહાણમાં મુંબાઈ આવે છે ને ત્યાંથી ગુજરા-
 તમાં રેલવે મારફત આવે છે. ચીનની ચાહા, રેશમ, ચીનાઈ
 વાસણુ, ચીનાઈ સોનાતી ને રૂપાતી પાટો, ખંગાળી ખાંડ,
 ને રેશમ, મલખારી ચોખ્ખા, નાળીએર, સોપારી, લાકડાં,
 લંકાનો તેજનો ને હાકીદાંત, તાંબા પીતળનાં પતરાં, વિલાયતી
 કોયલા, કાગળ, કાચ, ચપ્પ, સોય, કાપડ વગેરે વહાણોમાં
 મુંબાઈ આવી ત્યાંથી અહિં આવે છે. બીજા પ્રાંતોની ચીજો
 વખતે ખારોખાર પણ આવે છે ને કેટલીક રેલવે રસ્તે મુંબાઈ
 થઈને આવે છે. કાશીના લોટા ને ખીતાંબર, નાસીક, પુના
 ને કાશીનાં તાંબાપીતળનાં વાસણુ, ધુરાનપુરી સેલાં, નાગપુરી

ધોતીભિડા, પેઢણી પાઘડી કાશ્મીરી શાલો વગેરે સામાન એ રીતે આ પ્રાંતમાં આવેછે.

અનીજ ઉપજ આપણા દેશમાં થોડી હોવાથી તેનો બો-
હાળો વેપાર ચાલતો નથી. કપડવંજ પાસે લોઢાની ખાણ
પેહેલાં નીકળી હતી પણ તેમાંનું લોહું ઘણી મેહેનત પડવાથી
માંધું પડ્યું તેથી એ ખાણ આખરે બંધ કરવી પડી. નર્મદા
નદીને કાંઠે બિલાયતી જેવા કોયલાની ખાણો (વરાડમાં ને ની-
ળમતા રાજમાં હમણાં એ કોયલાની ખાણ નીકળીછે તેમ)
નીકળે એવુંછે એમ ઘણા બસ્તારવેતાઓ કહેછે. પણ તેની
ખાતરી કરી નથી. જો એ વાર્તા સાચી હોય તો આપણને ધ-
ણો ફાયદો થાય. આપણા ઘણા પૈસા ઇંગ્લાંડ જતા ઉગરે,
ઇંગ્લાંડ કરતાં આપણને સસ્તા પડે, ઇંગ્લાંડથી મગાવવાની
મેહેનત ઉગરે અને ઘણા સંખ્યા ધમવોકાર ચાલે, કેમકે તે-
મને તેથી ખરચ થોડું થાય. વળી લાકડાં ઉગર્વાથી તે પણ
ત્યારે સસ્તાં થાય. ઘર બાંધવાના પથરોનો વેપાર આપણા
દેશમાં કેટલેક ઠેકાણે ચાલે છે. આરાસુરના ને ડુંગરપુરના
આરસ પહાણ દેવસ્થાનમાં ચણવા અને મૂર્તિ, ખરલ, વગેરે
સાર ઘણા આવેછે. પોરબંદરની પાસેના ખરડો પર્વતમાંના
પથર છાટો જેવા ને સફાઈદાર હોયછે; તે મોટી મોટી હવેલીઓ
બંધાવવામાં ઘણા કામ લાગેછે. તેથી એ પથરો પોરબંદરથી
સુરત મુંબાઈ વગેરે ઠેકાણે વહાણમાં ઘણા જાયછે. આરસ
પહાણ પોરબંદરી કરતાં માંધા હોયછે, તેથી ઘર બાંધવામાં

તે પથરો કામ લાગતા નથી, પણ તે લીસા, ચળકતા ને શો-
ભાવમાન વધારે હોય છે.

પરદેશથી હીરા, મોતી, માણિક, પાનાં વગેરે લાવી વેચનારા
આપણા પ્રાંતમાં ઝવેરીઓ છે. ઝવેરની કીમત ઝવેરનિજ હો-
ય. ખીજને તો તેમાં જોને અનુભવ હોય તેજ જાણે. અજ્ઞ-
ણાં માણસ છેતરાયા વિના રહેજ નહીં. સોના રૂપાનો કસ
કહાડનાર તે ચોકસીઓ છે. તેઓ સોના રૂપાની કીમત કરી
જાણે છે.

કાંધીઆ, નાણાવટી વગેરે રૂપીઆ ધીરવાનો ધંધો કરે છે.
જોને રૂપીઆ ધીરે છે તેની પાસેથી તેની સાહુકારી પ્રમાણે
ઓછું કે વધતું વ્યાજ લે છે. કાંધીઆઓ ધણે ઠેકાણે ફાંસીઆ
જેવા હોય છે. વ્યાજ વરાંનો ધંધો કરનારાને માથાના મળે છે
તારે નફા ને મુંડી કોઠવાર ખુએ છે પણ ખરા. નાણાવટી દે-
વાળીઆઓને ભાગ્યેજ ધીરે છે. ઘોડે વ્યાજે સાહુકારને ધીરે
છે, તેથી તે રૂપીઆ ધલાવાનો સંભવ હોતો નથી, કાંધીઆ
કે વ્યાજવટાનો ધંધો કરનારને એજ ઉપર યુજરાન ચલાવવાનું
હોય છે તેથી તેઓ વધારે નફાની લાલચે દેવાળીઆને પણ
ધીરે છે. નાણાવટી હુંડીઓનું ઘણું કામ કરે છે. એક ઠેકાણેથી
ખીજે ઠેકાણે નફા (હુંડીઆમણ) લેઈ રૂપીઆ માકલાવી
આપે છે. એ સાદ પોતાના તે ગામના આડતીઆ ઉપર હુંડી
આપે છે. ને તે હુંડી ખતાવ્યાથી આપણને ત્યાં રૂપીઆ મળે
છે, તેથી જોખમને અડચણ ઓછાં યાય છે.

આપણા વેપારીઓ દેશી પરદેશી માલ ધણી તરેહથી ધણી જીવકૃતિઓ કરી વેચે છે. દુકાને જથ્થાબંધ વેચાણ થાય છે. ધણીવાર ધણે ઠેકાણે દલાલની મારફત વેચાણ થાય છે. એ દલાલ કોઈ કોઈ વાર તો માલ ખરીદનારને છેતરે છે. વેચાણ કરવાની બીજી રીત હરરાજીની છે. ધણી જાતનો માલ અગાઉથી અખર આપી મોટા ગામોમાં હરરાજ કરીને વેચે છે. તે રીતથી વેચનારને નુકશાન તો કોઈકજવાર જાય છે, પણ તે કરતાં નફો ધણીવાર થાય છે તે માલ જથ્થાબંધ ખપે છે. વેપારી પોતાની દુકાને પોતાનો માલ હરરાજ કરે તેના કરતાં હરરાજ કરવાનો ધંધો કરનાર ઘણા જણાનો માલ હકશાઈ લેઈ હરરાજ કરે તેમાં કપટ થોડું હોય છે.

અમદાવાદ અને ગુજરાતના બીજા કોઈ કોઈ ગામમાં અમુક દહાડે ગુજરી ભરાય છે તે દીવસે પણ ધણી જાતના ધણા માલની ખપત થાય છે. ગુજરીવાળા શહેરની આસપાસના ગામડાના લોકો ગુજરીને દીવસે આવીને પોતાને જોઈએ તે માલ ખરીદીને લેઈ જાય છે. હજારો માણસો દર શુકરવારે ગુજરીમાં અમદાવાદ આવે છે ને માલ ખરીદી જાય છે.

વળી ગુજરાતમાં ધણી જાતના ધણે ઠેકાણે મેળા ભરાય છે, તેમાં લાખો રૂપીઆના માલનું દર વખતે વેચાણ થાય છે. એવા મેળા ગુજરાતમાં ઘણા ભરાય છે. ડાકોરમાં કારતકી, ચૈત્રી, ને માણેકઠારી પુનમે એવા મોટા ત્રણ મેળા ભરાય છે. કાગણીની ને પોષની પુનમે અને નાના મેળા બાકીની

દોઢ પુત્રને ભરાયછે. સૌથી મોટો મેળો માણેકારી પુત્રને ભરાયછે. તે વખત ત્યાં બે લાખ કરતાં વધારે માણસો એકઠા થાયછે; અને ચારપાંચ લાખ રૂપીઆના માલની ખરીદી થાયછે. કારતકી પુત્રને શામળાળનો મેળો ભરાયછે. તે મોડાશાની ઉત્તરે ખારગાઉ ઉપર મહીકાંઠામાંછે, ત્યાં, સાબરમતિ ને વાવકના સંગમ આગળ વૌઠાનો કારતકી પુત્રને ભરાયછે ત્યાં, કાઠીઆવાડમાંના પ્રભાસપાટણની પાસેની સરસ્વતિ નદીના મૂળ પાસે પ્રાચીનો, શુક્લતિર્થ આગળ રેવાળનો, કારતકીએ ભરાયછે ત્યાં, વડતાલ ને અમદાવાદમાં સ્વામીનારાયણના જત્રાળુઓનો સંઘ ભરાયછે, તે કારતકી ને ચૈત્રી પુત્રને અને રામનવમી ઉપર ભરાયછે ત્યાં લાખો માણસો એકઠા થાયછે ને લાખો રૂપીઆનો માલ આવેછે તથા ખરીદાયછે. દેવકી ઉનાઇનો સુરતજીલ્લામાં ચૈત્રી પુત્રને મેળો ભરાયછે ત્યાં પણ ઘણું વેચાણ થાયછે. વળી ખારખાર વરસે ઉંટડીઆ મહાદેવનો અને આશરે ચોવીશ કરતાં વધારે વરસે શુક્લતિર્થમાં નર્મદાકાંઠે તવરાનો મેળો ભરાયછે, ત્યાં, પાલીતાણા, રીખવદેવ, અને બીજાં કેટલેક ઠેકાણે આવકોના સંઘ જાયછે ત્યાં, તથા બૌચરાળ ને રેવાળના સંઘમાં પણ કાંઈ માલની ઓછી ખરીદી થતી નથી. સંઘ કરતાં મેળામાં માલની ખરીદી વધારે થાયછે. એવા મેળામાં ઉત્તરમાં અફઘાનીસ્તાન ને તાતરથી, પૂર્વમાં બંગાળા ને ચીનથી, દક્ષિણમાં લંકાં લગભગથી માલ આવે

છે. તેમાં ચાહા, રેશમ, ચીનાઈ વાસણ, રેશમી કાપડ, ઘાતીંગેડા, સુતરાઉ કાપડ, કીનખામ, સોનું, રૂપ, ઝવેર અને બીજા બીજા પદાર્થો, મેવા, હાથીદાંત, તેજના, કાગળ, બીલિરી સામાન, તાંબા પીતળનાં વાસણ, મીઠાઈ, અફીણ વગેરે ધણી જાતનો લાખો રૂપીઆનો માલ આવેછે. ગુજરાતમાં જોડલા મેળા ભરાયછે અને જોડલા રૂપીઆના માલનું તેમાં વેચાણ થાયછે તેટલા મેળા ને તેટલું વેચાણ હું ધારતો નથી કે બીજે કોઈ ઠેકાણે થતું હોય? આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાયે કે મેળા પણ આ પ્રાંતમાં માલની ખરીદી થવાનું મૂખ્ય ઠેકાણુંછે.

ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન.

ભાગ ૨ જો.

એ સાધનો સુધારવાના ઉપાય.

પ્રકરણ ૧ હું.

ખેતીવાડીની હાલત સુધારવાનો ઉપાય.

ગુજરાતની ખેતીવાડી કેવી રીતે ચાલેછે, અને તેમાં કેવી કેવી જાતનાં આજરો વપરાયછે, તે શી રીતે વપરાયછે, તેથી ક્યો ક્યો પાક ઉત્પન્ન થાયછે, અને ખેડૂતોની હાલત કેવી છે એ બધું આપણે પાછલા બીજા પ્રકરણમાં કહી ગયા. આ

પ્રકરણમાં ખેતીમાં વધારે જથ્થાબંધ ને સારો પાક શી રીતે થાય, તથા ખેડુતોની હાલત શી રીતે સુધરે એ વિશે આપણે વિચાર કરીએ.

જો ખેડુતોની હાલત સુધરે, ખેતીમાં સારાં ને ઉપયોગી, થોડી મહેનતે ઘણું ને સાફ પકવનારાં હથીઆરો વપરાય, માલ સારો ને પુષ્કળ પાકે તો આ દેશનો જલદીથી ઊત્કર્ષ થાય. પેપારનો મૂખ્ય આધાર પણ ખેતી ઉપર છે; સરકાર કે રાજકર્તાનો આધાર પણ તેમના ઉપર છે; ને દેશી લોકો સુખી ને આમાદ થવાનો મૂખ્ય આધાર પણ એનીજ ઉપર છે. આ ઉપરથી દેશની આબાદી કરવામાં ખેતી સુધારવાની સૌથી પહેલી અગત્ય જણાય છે. એ ખેતી કેમ સુધરે અને ખેડુતો તથા બીજા દેશીઓ સુખી થાય ?

ખેતીના હાલત સુધારવાને તેમાં સારાં ઓળખીને વાપરવાની જરૂર છે. બળદની ને હાથની મહેનત, વરાળીઆ રાક્ષસની મદદથી ચાલનારા સંચાને પહેંચો શક્તી નથી. વિલાયતી ખેતીના સંચા જેવા કે હળ, પાણીપાવાનો, ઉપણવાનો, લણવાનો, કાપવાનો એ બધા સંચા ઘણું કરીને વરાળથી ચાલનારા છે. તેમાં હાથની ઘણીજ થોડી મહેનતની જરૂર પડે છે. ઇંગ્લાંડની નકારી જમીન છતાં, તથા થંડો મુલક છતાં, ત્યાંના ખેડુતો આપણા ખેડુતો કરતાં સારી સ્થિતિમાં છે તેનું મૂખ્ય કારણ આ છે. આપણા ખેડુતો જો વરાળના સંચાની મદદ સે તો અલગત થોડી મહેનતે ઘણો ને સારો માલ પકવે. કેમકે

વરાળીઉં હજી જમીનને ઉંડી ખેડીને પોચી કરેછે. આપણું
 હજી એક દીવસમાં એક માણસની ખાતે બે બળદની મદદથી
 બે વીધાં જમીન મુશ્કેલીથી ખેડે ત્યારે વિલાયતી વરાળીઉં હજી,
 એક માણસની મદદથી વરાળને લીધે ચાળીસ પચાસ ઘણું
 વધારે ખેડેછે. આપણું બળદનું હજી મુશ્કેલીથી ચાર તસુ ભાંય
 ઉંડી ખેડે ત્યારે વરાળીઓ તેથી ચાર પાંચ ગણી ઉંડી ભાંય
 ખેડીને પોચી કરી શકેછે. આપણા ખેડુત બે બળદની ને બે
 માણસની મદદથી આખો દહાડો મેહેનત કરી બે વીધાં જમીનને
 પાણી પાવ, ત્યારે વરાળીઓ સંખ્યા એક કે બે માણસની મ-
 દદથી રોજ સેંકડો ગાણું વધારે પાણી પાઠ શકેછે. આપણો ખે-
 ડુત આખો દહાડો દાતરડું લેઈ કાપે તો મુશ્કેલીથી એક વી-
 ધુ કાપી શકે, એક માણસ આખા દહાડામાં બાજરીના બા-
 ગ્યે બસે પુજા લાણી શકે, મુશ્કેલીથી ઉપણી કે મશળી શકે,
 તે કામ વરાળીઓ સંખ્યા ઘણુંજ ઉતાવળું ને થોડી મેહેનતે
 કરેછે. આપણા મદદગાર બળદને આખો દહાડો ને રાત
 ખાવા આપવું પડેછે, પણ આ મજૂરતો જોઈલી વાર કામ
 કરે તેટલી વારજ માત્ર ખાવાનું માગેછે. બાકી જો એની
 પાસે કામ કરાવો નહિતો તે મુગો મુગો જીપ્પો પડ્યો રહે,
 પણ ખાવા માગે નહિ. વળી આપણી ને બળદની મેહેનતથી
 પાકેલા અનાજ કે પદાર્થ કરતાં વરાળીઆના પકવેલા પદાર્થ
 ઉત્તમ પ્રકારના હોયછે. જુઓ પુનૈટડ સ્ટેડ્સનું ૩ આપણા
 કરતાં કેટલું સારું હોયછે, ને તેઓ આપણા કરતાં કેટલી

બધી વધારે કીમત ઉપજાવેછે? આપણા રૂની ઇંગ્લાંડમાં છ
 પેન્સ હોયછે ત્યારે યુનૈટેડ સ્ટેટ્સના રૂની નવ કરતાં વધારે
 હોયછે. એટલે આપણા કરતાં ઓછામાં ઓછી દોઢી કીમત
 તેઓ ઉપજાવેછે. તે આપણા કરતાં તેમની સારી જમીન
 છે તેથી નહિ, પણ સારાં ઓળારો છે તેથી. ત્યાંની જમીન
 આપણી જમીન કરતાં કોઈ રીતે ચઢતી નથી, પણ ઉલટી
 ઉતરતી છે, એવું ઘણાંઓનું મતછે. એ રીતે હાથની ને
 બળદની મેદેનતથી પાકેલા માલ કરતાં વરાળની મદદથી
 પાકેલો માલ વધારે જથ્થાબંધ ને સારો હોયછે. તેમજ તે-
 માંના માણસોને મેદેનત થોડી પહેંચેછે. ત્યારે આપણે પણ
 તે સંચાઓની મદદ શા માટે ન લેઈએ? આપણે સંચાની
 મદદ લેઈએ તો આપણે એટલો બધો માલ પકવી શકીશું કે
 ઇંગ્લાંડ ને એવા બીજા ઘણા મુલકોને તે માલ પુરો પાડી
 શકીશું. રૂની બાબતમાં પણ આપણે યુનૈટેડ સ્ટેટ્સને પછાત
 પાડીશું; કેમકે તે દેશ કરતાં પણ આપણું રૂ, તેમના જો-
 ટલી સંબાળથી વાળું હોય તો સારું થાય એવી જમીન પરમ
 કૃપાળુ પરમેશ્વરે આપણને બક્ષીછે. ઇંગ્લાંડ આપણું રૂ થોડું
 ને સસ્તુ અને યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનું ઘણું ને મોઢી કીમતે લેછે
 તેનું કારણ એ કે આપણે તેને સારો માલ પુરો પાડી શકતા
 નથી. જો આપણે સારો માલ પુરો પાડી શકીએ તો ઇંગ્લાં-
 ડના રૂપીઆ યુનૈટેડ સ્ટેટ્સમાં જાયછે તે કરતાં આપણા
 દેશમાં આવે તેમાં, ને આપણા દેશ પૈસે ટકે. સુખી ને

આખા દયા તેમાં ઇચ્છાંડને લાભ છે, કેમકે ઇચ્છાંડની સત્તા આપણા દેશ ઉપર હોવાથી તેને આપણા ઉપર આધાર છે; તે વાત ઇચ્છાંડ સારી પેઠે જાણે છે; માટે જો આપણે યુનૈટેડ સ્ટેટ્સ નેચો સારો માલ ઉત્પન્ન કરી તેને પુરો પાડીએ તો તે આપણા જ માલ લેશે, યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનો નહિ લે, અને તેથી આપણને ઘણો લાભ થશે. ૩ની પેઠે જ આપણા પ્રાંતમાં ભાલ ને હાંસોટાની જમીનમાં સારા સંચાની મદદથી પકાવેલા ધર્ણ, મીસરમાં નાઈલ નદીના કાંપથી પાકેલા ધર્ણને દૂર ખેસાડશે. સારી રીતે કેળવીને આપણી ચીખલીને દસ-કોઈની જમીનમાં ચોખ્ખા પકાવ્યા તો, તેની ખરાબરી બીજા કોઈ દેશના ચોખ્ખા નહિ કરી શકે એવા થશે. નવસારીની ને કાસંદ્રા પાલડીની શરડી ને ગોળ તેથી સારો થશે, એટલું જ નહિ પણ આપણે તેનાં જ ખાંડ ને સાકર બનાવી બંગાળને બુલી જઈશું. એવી આપણી જમીન છે, પણ તે સારી રીતે કેળવ્યા વિના બધાંથી પછાત પડી છે. માટે આપણે આપણા દેશની હાલત સુધારવાને દેશ આખા ને સુખી થવાને સારો અને જથાબંધ માલ તૈયાર કરવો જોઈએ. તે સાહે આપણે ઇચ્છાંડના સંચાએની મદદ લેવી જોઈએ, તેનાં કારણો મેં ઉપર બતાવ્યાં છે. પણ તે સંચા શાયડે લેવા? તે સંચા લેવાની આપણા ખેડુતોની હાલની સ્થિતિ તાકાદ ધરાવે છે? માત્ર આપણા કહેવાથી ખેડુતો એ સંચા ખરીદી શકે એમ છે? અને કદાપિ સંચાના કાયદા તેમના મનમાં ઉતરે, તો

પણ તેઓ તેટલી કીમત ખરચી, એટલું જોખમ માથે ખેંચી શકે, એવી તેમની સ્થિતિ છે ?

આ બધા સવાલોનો જવાબ આપતા અગાઉ તે સંચા કયા કયા અને કેટલી કીમતના છે, તથા તે આ દેશમાં અલાવતાં કેટલું ખરચ થાય અને કેટલું કામ કરી શકે એવા છે તે, તથા તેમાં જોખમ કેટલું છે તે મારે આ ઠેકાણે કહેવું જોઈએ કે મારા આટલા કહેવા ઉપરથી ભાળા માણસો ભાળવાઈને જોખમમાં પડતા અગાઉ તે વિશે સારી યોગે વિચાર કરે.

ખેતીના કામના સંચાઓની યાદી કીમત સાથે.

નામ

કીમત રૂપીઆ.

ખેડવાનો સંચો એકવડા વરાળ ચંત્રની રીતે ચાલનારો.

૬૦૦૦ થી ૮૦૦૦

એજન એવડા વરાળ ચંત્રની રીતથી ચાલનારો.

૮૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦

આ સંચો એક વખતે જમીન ખેડે છે અને જરૂર પડે તો તેજ વખતે જમીન સાફ કરે છે. એક દીવસમાં ઓછામાં ઓછી એ સંચાથી ૭૦ થી ૭૫ વીધાં જમીન ખેડાય છે ને સાફ થાય છે. એજ વરાળ ચંત્ર ઉપણવામાં અને ખીજા કામમાં પણ વપરાય છે.

ઉપણવાનું વરાળ ચંત્ર.

૧૫૦૦ થી ૫૦૦૦

આ સંચાથી દાણા ઉપણાઈ સાફ થઈને કોથળીઓમાં ભ-

રાયછે.

પાણી પાવાનો સંચો એ સંચાથી પાંચસે થી ૪૦૦૦ ગ્યા
લન સુધી પાણી દર કલાકે નીકળેછે. ૭૫૦ થી ૨૮૦૦

આ વરાળ યંત્ર વિના બીજા કેટલીક જાતના સંચા જે
જનાવરોની મદદથી ચલાવવાના છે તેની યાદો કીમત સાથે
નાચે આપીછે.

નામ

કીમત રૂપીઆ

એડવાનું લોહાનું હળ.

૬૦ થી ૧૫૦

આ હળમાં થોડો ફેરફાર કરવાથી જોડલી જોડખે તેડલી ઊંડી
જમીન એડાયછે. પછી તે જમીન કઠણ હોય કે પોચી.

રોજ પટાટા એડવાનું હળ, એ થોડા ચલાવવાનું છે. તે વડે
રોજ ૬ થી ૮ વીધાં જમીનમાંથી પટાટા ખોદી કઢાયછે. ૬૦ થી ૮૦

એક બળદથી થોડી ઊંડી જમીન એડનારું હળ.

૩૦ થી ૫૦

દંતાળ, કરમડી ને તરફેણનું કામ કરનાર. ૬૦ થી ૮૦

લણવાનો સંચો.

૧૪૦ થી ૨૦૦

ઉપણવાનો સંચો બળદથી ચાલનારો. ૫૬૦ થી ૧૦૦૦

ધાસ કાપવાનો અંને બીજા અનાજના છોડ કાપવાનો
સંચો. ૨૦૦ થી ૩૦૦

પાણી પાવાનો સંચો, બળદથી ચાલનારો. એ સંચાથી દર-
કલાકે ૪૦૦૦ ગ્યાલન પાણી નીકળેછે. ૭૦૦ થી ૧૫૦૦

હાલના એકુતોની હાલની રીત પ્રમાણે એની કરતાં કેટલું

ખરચ થાય, તે આપણે ગણીએ.

૧૫૦ એ બળદ.

૪૦ ગાડું ને તેનો સામન.

૭ હળ, કોશ વગેરે.

૧૦ ત્રીકોણ ને સમાર.

૧૦ કરબડી ને દંતાળ.

૧૩ પાવડી, કોદાળી, કુહાડી, દાતરડાં ને બીજાં તાનાં
ઓળર.

૧૦ કોષ અને વરત વગેરે.

૧૦ પરચુરણ.

૨૫૦

એ પ્રમાણે અઢીસે રૂપીઆમાં એક એકુતને એ બળદ
દશ વીઘાં જમીન એડી શકે. સુધરેલી રીત પ્રમાણે વરાળના
સંચાતી મદદથી ૧૬૦૦૦ રૂપીઆમાં એક હજાર વીઘાં જ-
મીન ઓછામાં ઓછી એડી શકે. એ પ્રમાણે ૬૪ ગણી કી-
ઓળરો બચામાં ઓછામાં ઓછી સો ગણી જમીન વધારે
એડાય. સારી એડાય ને માલ સારો ને પુરકળ પાકે. એટલે
આપણી હાલની રીત પ્રમાણે એતી કરવાયો એક વીધે જોઈલો
પાક થાય તેના કરતાં વરાળ વેંચની મદદથી કરેલી એતીમાં વ-
ધારે ને સારો પાક થાય. તે તેથી તેના ધણીને સારી કીમત
ઉપજો ને નફો વધારે થાય. માટે આ રીતે એતી કરવામાં
ફાયદો છે એમાં શક નથી. પણ એ રીતે આપણા હાલના એ

કુતો ખેતી કરી શકે, સંચા વાપરી શકે એટલી તેમનામાં કે-
ળવણીછે ? એટલી કીમત ખરચવાનું બેખમ માથે લેવાની
હાલના ખેડુતોની તાકાદછે ? ના, તેઓ કુંગાળ હોવાથી એ-
ટલી બધી કીમત ખરચી શકે કે અસ્તાન હોવાથી સંચા ચ-
લાવી શકે એવી તેમની હાલની સ્થિતિ નથી માટે પેહેલ
પેહેલું તો તેમની હાલની રીતમાં બળદની ને ઘોડાની મદદથી
ચાલનારા સંચા લાવી સુધારો કરવા બેઠાએ. કેમકે એ રીત-
થી ખેડવામાં પણ કાપડોછે. એ રીતે ખેતી કરવામાં છગણી
વધારે કીમત ખરચવી પડશે. ને દશગણી વધારે ને સારી
જમીન ખેડાશે. ને એ જમીનમાં પણ સારો ને પુષ્કળ પાક
થશે. અલખત એ પાક વરાળખંતની મદદથી થએલા પાક
જેટલો તો નહીં, તોપણ હાલની રીતે થતા પાક કરતાં વધારે
સારો થશે. પણ એટલી કીમત પણ આપણા ઘણાખરા
ગરીબ ખેડુતો તો બાગ્યે ખરચી શકે એવુંછે.

ત્રણ હજાર વરસ ઉપર આસીરીયન લોકો જે રીતે ખેતી
કરતા હતા તેજ રીત હાલના હિંદુઓની છે† ઘણી મદદથી
હિંદુઓએ પોતાના સંચાઓમાં સુધારો કર્યો નથી. ૧૦૦૦
બોલિજ ચાલવું એ તેમની રીતજ પડી ગઈછે. બે હિંદુઓએ
ખેતીના સંચાઓમાં યુરોપના દેશોના પંકે સુધારો કર્યો હોત તો,
અથવા યુરોપમાં સંચાઓનો સુધારો ન થયો હોત તો વેપારમાં
હિંદુસ્તાનની સરદારી આજ સુધી રહી હોત† પણ બ્યારે

ખીજ દેશાએ પોતાના ચાલતા સંચાઓમાં, જ્ઞાનમાં, ને વિદ્યામાં સુધારો ને વધારો કર્યો ત્યારે હિંદુસ્તાને લાંબી ઉંઘમાં ઘોર્યો કર્યો !! પણ જ્યારે હમણાં જગવાનો વખત તેને મળ્યો છે, સંચાથી ભરપૂર એવા ઇંગ્લાંડ દેશનું ઉપરીપાણું તેના ઉપર થયું છે ; સમજ્યું, નેક ને નિઃસ્વાર્થી પ્રજનનું રાજ તેના ઉપર સ્થપાયું છે, તો તેણે જગવું જોઈએ. ખીજ દેશનો ને તેના વડોવાએનો દાખલો તેણે લેવો જોઈએ. ને તેમણે જમ સુધારો કર્યો હતો તેમ એણે પણ કરવો જોઈએ.

પણ તે સુધારો શી રીતે થાય ? એકુતોની ગરીબ સ્થિતિ સંચાઓની હલકી કીમત પણ ખરચી શકે એમ છે ? તેમની કેળવણી લીધા વિનાની જ્ઞાનહિન શક્તિ એ સંચા ચલાવી શકે એવું છે ? ત્યારે શું કરવું ? એ સંચાઓ ખરીદવાને અને ચલાવવાને દોલત ક્યાં છે ? એ સંચાઓ સંબંધી કેળવણી આપનારી વિદ્યાશાળા આ પ્રાંતમાં એક પણ ક્યાં છે ? ગુજરાતમાં ઇંગ્લાંડના જેવી એતીને ઉત્તેજન આપનારી મંડળી એકે સ્થપાએલી છે ? એતીનાં અને ખીજાં સુધરતાં જતાં એજનો ખતાવનારૂં ઇંગ્લાંડની પેઠે વરસમાં એકેવાર એકઝી-ખીજન થાયછે ? માત્ર એકાદવાર એકાદ ટુકાણે થયું તો તેથી શું થઈ ગયું ? પણ ત્યારે કેમ કરવું ? એ સુધારો શી રીતે કરવો ? અને ગુજરાત આખાદ થવાને માટે કયા ઉપાયો યોજવા ?

ગુજરાતની આખાદી, ત્યાંની બોહોળી વસ્તી ઉપર કે બોહોળી એકઠી કરી મુકેલી દોલત ઉપર કે ધડાવેલાં ધરણ્યાં ગાંઠાં ઉપર આધાર રાખતી નથી ; પણ જોડેલી દોલત સારાં

ઉપયોગી કામો કરવામાં અરચાય તેના ઉપર આધાર રાખેછે. જે દોલત ઉદ્યોગ અને સંચાઓને મદદ આપવામાં વાપરી તેજ ખરા કામની છે. દોલત એકઠી કરી ખજાનામાં કે ખાડામાં ભરી રાખી, દોલત ઘરેણાં ગાંઠાં કરાવવામાં અરચી નાંખી, તે કાંઈ કામની નથી. તેથી દેશની કાંઈ આબાદી નથી. માટે જ્યોત્તી પાસે દોલત છે, જ્યોત્તી એ સંચા ખરીદી ચલાવી શકે, અને બીજાઓને પોતાનો દાખલો આપી શકે, એવા છે ; તેમણે એ કામમાં, તેમની પોતાની દોલત અને આબાદી વધારવાની ખાતર, તેમના પોતાના દેશની ને જાતબાઈઓની સ્થિતિ સુધારવાની ખાતર, તેમની દોલતનો સુમાર્ગે સારો ઉપયોગ થવાની ખાતર, આગેવાન થવું જોઈએ. જ્યોત્તી સંચાના કાવદા સમજી શકે એવાછે, તેમણે પોતાનો સમજણને વાપરી બીજાઓને સમજણ આપવાને પોતાનો દાખલો બતાવવો જોઈએ. એવા કામમાં જ્યોત્તી સમજી હોય તેમણે એક મંડળી સ્થાપવી જોઈએ. જે મંડળી એતીના કામનાં ઓળખોની શોધ કરાવે અને ઉપયોગમાં લાવે. વરસો વરસ પ્રખ્યાત જગ્યાઓમાં એવા સંચાઓનાં એકત્રીબીશન કરી, અજ્ઞાન એકુતોને તે જોવા સાર નોતરવા જોઈએ. તેમને એ સંચાઓથી શી રીતે એતી થાય છે, તથા તેનાથી કેટલો વધારે લાભ થાયછે, તે પ્રતક્ષ બતાવવું જોઈએ. એતીનાં ઓળખો સંબંધી વિદ્યાની કેળવણી મળે એવી શાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ ; કે જેમાં એકુતોનાં છોકરાં તેમને ઉપયોગી

કેળવણી ભ. હાલનાં એકુતોનાં છોકરાંને બિચારાંને તેમને ઉપયોગી કેળવણી લેવાનો કોઈ પણ આધાર નથી. વાંચતાં લખતાં કદાપિ સરકારી ગુજરાતી નિશાળોમાં તેઓ શીખે તો શીખે, પણ મંચા સંબંધી કેળવણી, જે તેમને અતિ ઉપયોગી છે, તે લેવાનો, તેમને એકે આધાર નથી. તેઓના બાઈઓ અને બાપ જે રીતે ખેતી કરે છે તે રીત જોઈ, પોતે પણ તેજ રીતે ખેતી કરતાં શીખે છે. એ સંબંધી કેળવણી લીધા વગર કે તે બામતમાં તેની અકલ ખીલ્યા વગર ચાલતા મંચાઓમાં સુધારો કરવાને તે બાપડો અસાધ્ય એકુત શક્તિ ધરાવતો નથી—સુધારો કરી શકતો નથી.

આપણા દેશની આબાદી થવામાં—ખેતીનાં વિલાયતી ઓળખારો આપણા દેશમાં મગાવી વાપરવામાં આપણા પૈસાદાર શેડીઆઓએ આગેવાનાં કરવી જોઈએ. એ સંચાઓ લાવી આપણી ખેતીમાં લાગુ કરવા જોઈએ. પડતર જમીન સરકાર પાસેથી પટે લઈ ખેડાવવી જોઈએ. એવી જમીન પંચમહાલ, સોરઠ, મહીકાંઠો અને સુરત હિલાકામાં જોઈએ તેટલી છે. તેમની આગેવાની વિના બાપડા એકુતો આગળ થાય—એટલા પૈસા ખર્ચી શકે કે એટલું જોખમ માથે લેવાની હીમત ચલાવી શકે, એ આશા રાખવી ખીલકુલ નિષ્ફળ છે.

ત્યારે આ પ્રાંતની આબાદી થવામાં સરકારે શું ખીલકુલ ધ્યાન ન આપવું ? ખેતીમાં સુધારો કરવો, જે એકુતોની હા-

કલ સુધારવી, એમાં શું સરકારે કાંઈ પણ ઉપાયો ન લેવા ?
 એ બાબતમાં શું સરકારની કાંઈ પણ ફરજ નથી ? અલબ-
 ત છે. સરકારને ખેતીના નાટકમાં નાયક (વિદુષક નહિ) નો
 ભાગ લેવાનો છે. એ નાટક ચલાવવાનું અને પૂરું કરવાનું
 કામ સરકારનું છે. પૈસાદાર શેઠીઆઓએ ગાયકોના જેટલા
 એ કામમાં ભાગ લેવા જોઈએ. પણ એકુતો તો એલાડીઓ
 છે. ગાયકો અને મૂખ્યત્વે નાયક જેમ દોરે તેમ જવાનું કામ
 એકુતોનું છે. સરકારેજ તેમને શીખવી સુધારી સારા કરવા
 જોઈએ, સરકારેજ તેમને બુલચુક બતાવી સીધા દોરવા
 જોઈએ, સરકારેજ તેમને હીમત આપી પાછા નહિ પડવા
 દેવા જોઈએ, સરકારેજ તેમની પાસે એ કામ શરૂ કરાવી
 સરાતોર પાર પડાવવું જોઈએ; કેમકે એ નાટકમાં પૈસા મે-
 ળવવાનો લાભ મૂખ્યત્વે સરકારે રૂપી નાયકને છે. બાપડા
 એકુત એલાડીઓને તો સરકાર નાયક જેટલું આપે કે તેમની
 પાસે જેટલું રહેવાદે, તેટલું રહેવાનું કે મળવાનું છે. એ નાટ-
 કમાં મોટો નફો સરકારને છે, તેથી તેણે તો એમાં વધારે
 મહેનત કરવીજ જોઈએ. એકુતોની સારી સ્થિતિ એ સરકાર-
 ની સારી સ્થિતિ, ને ગરીબ સ્થિતિએ સરકાર ગરીબ. દેશની
 આબાદીએ સરકાર આબાદ. એ આબાદી મૂખ્યત્વે એકુતોની
 ને ખેતીની આબાદી ઉપર આધાર રાખે છે. માટે એ એકુ-
 તોની ને ખેતીની આબાદી યવાને સરકારેજ ઉપાયો કરવા
 જોઈએ. એલાડીઓને ગરીબને મૂર્ખ રાખી, એલાડીઓને

જુગલ ને કુંગાળ રાખી, ખેલાડીઓને નિર્ધન ને ચીથરે
હાલ રાખી, નાયક પૈસાદારને આખાદ થવા ઇચ્છે, એ
સઘળાં ફાંફાંછે. કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે. પણ કુ-
વામાં ધુળ ઉડતી હોય તો હવાડામાં ધુળના ઢગલા હોય
તેમાં શી નવાઈ? નાટકકારે ખેલાડીઓને ખવડાવી પીવડાવી,
લૂગડાંલત્તાં પહેરાવી, નાટકની વિદ્યા ને એલ શીખવી સારા
કરેવા કે તેઓ નાટક કૃતેહમંદીથી પાર પાડે ને ધારેલી
મુરાદ પર આવે. નહિતો તે નાટકની ને નાટકકાર નાયકની
હાંસી થાય તેમાં શી નવાઈ?

સૌથી પેહેલું ને સૌથી વધારે ધ્યાન સરકારે એકુતોની
સ્થિતિ સુધારવા ઉપર આપવું નિઃશ્ચય. કેમકે દેશની ને સ-
રકારની આમાદીનો મૂખ્ય આધાર તેમના ઉપર રહેલો છે.
એ વાત ખરીછે પણ તેમ કરવાને ક્યા ઉપાયો લેવા નિઃશ્ચ-
ય, તે ઉપર હવે આપણે વિચાર કરીએ.

તેમની કેળવણી ઉપર સરકારનું પેહેલું ધ્યાન એવાયું
નિઃશ્ચય. કેમકે વેપારી પ્રજાને જેવી કેળવણી મળેછે, તેવી
ને તેટલી કેળવણી પણ તેમને મળતી નથી. ખેતીના સંચા
સંબંધી જ્ઞાન આપનારી એકેકરકુલ આ પ્રાંતનાં મોટાં મોટાં
શહેરોમાં નિઃશ્ચય. લોકોને કેળવણી આપવાને એ લોકોના
ઉપર લોકલફંડનો ટાક્સ નાંખ્યો. પણ તેનો લાભ ખેતીખેતી
કરતાં, તે આપણને ધણોજ થોડો મળેછે. વેરા નાંખી
નાંખી સરકારે એ પ્રજાને નીચેવી નાંખી, તોપણ રકુલોમાં

એ ગરીબના ઉપર (ગમેતો અરધી પણ) ફી રાખીછે. જે તેઓ મુશ્કેલીથી આપી શકેછે. ગુજરાતની ૭૦ લાખ માણસની વસ્તીમાં એકતો કેટલા બધાછે તો પણ આપ્યા ગુજરાતમાં, પ્રનાણમાં બીજાઓ કરતાં તેમના ધણાજ થોડા છોકરા કેળવણી લેછે. એટલા થોડા કેળવણી લેનારછે તેના કારણનો વિચાર કરો તો માલમ પડશે કે તેમની ગરીબ સ્થિતિ અને ફી તેમને કેળવણી લેતાં અટકાવ કરેછે. જો તેમના ઉપરની ફી કહાડી નાંખી તો તેમના છોકરાઓની સંખ્યા આપણી નીશાળમાં બમણી નહિતો દોઢી તો થશેજ, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. વાંચવા લખવાની કેળવણી જેટલુંજ બલકે તેથી વધારે ધ્યાન તેમને ઉપયોગી સંચાની કેળવણી આપવા ઉપર આપવું જોઈએ.

હવે એ લોકો ઉપરના જીલમી કર એ આપણું ધ્યાન ખેંચેછે. મેં પાછળ બતાવ્યુંછે કે તેમના ઉપર જમીનનો જે દર લેવાયછે, તે ધણાજ ભારેછે. તેમજ જમીન શીવાયના સ્ટાંપ આક્ટ, કોર્ટ ફી આક્ટ, અને બીજા ટાકસો જે આડકતરી રીતે તેમની પાસેથી લેવાયછે, તે તેમને ધણા ભારે થઈ પડેછે. એક એકત જે મહા મહેનતે અને મુશ્કેલીએ સો મણુ-દાણા પકવેછે, તેની પાસે બધી જાતના વેરા ને નુકશાન બાદ કરીએ તો મુશ્કેલીથી પચાસ મણુ દાણા રહેછે !! ગાયકવાડી જેવાં જીલમી રાજમાં પણ આટલો વેરો લેવાનો નથી, તેમ આજ સુધીમાં થઈ ગયેલા કોઈપણ રાજમાં લેવાનો

નહોતો. માટે અંગ્રેજ સરકાર જેવી શાણી સરકારે રહેમ દીલથી તેમના ઉપરના ખાત્તા ઓછા કરવા નોંધ્યે. તેમના ગળા પ્રમાણે ખાત્તા લાદવો કે તે ઉચકીને તેમનાથી ચલાય. સમુજાય એસક એસે તે કરતાં ચાલે તેમાં તેના ધણીને લાભ થાય. એસક એકાથી તેના ધણીને ઉભા રહીને ઝોકાં ખાવાં પડશે. બીજી પૈસાદાર કોમો ઉપર (વેપારમાં જકાત વિના) બીજા કોઈપણ એવા કર નથી કે તે ખાપડા એકતોને લાગુ નહોતો!! તેમની પાસેથી જમીન વેરો ને લોકલફંડનો વેરો લેવાય છે, તેમની પાસે ગાડાંની વેક (જે કે હુકમ નથી તોપણ ધમધોકાર ચાલે છે એ વાત નકી છે) કરાવે છે તેમ છતાં બીજાઓના જેટલાજ આડકતરા વેરા, બીજા વેપારી વગેરે કરતાં તેમની ગરીબ સ્થિતિ છતાં, લાગુ કરેલા છે. એ કેવું આશ્ચર્ય જેવું છે!! આ ઉપર સરકારે ધ્યાન આપવું નોંધ્યે.

એકતો ઉપર જે લોકલફંડનો ટાક્સ નાંખ્યો છે, તે તેમના કાયદાને સાર છે એવું કારણ સરકાર ખતાવે છે, ને તે વાજબી પણ છે. એ ટાક્સ જમીન ટાક્સના રૂપીઆ ઉપર દર રૂપીએ એક આનો વધારી નાંખે છે. તે એક આનામાંની નવ પાઈ નેહરો ને રસ્તા વગેરે અંધાવવામાં ખર્ચવાને, અને બાકીની ત્રણ પાઈ કેળવણીને માટે લેવાય છે. કેળવણીની ત્રણ પાઈ પ્રમાણે જે ઉપજ થાય છે તેમાંથી જે ખર્ચ કરે છે તે તેમના એકલાને માટે કરતા નથી. નવ પાઈની ઉપજમાંથી તળાવ ખોદાવે, કુવો અંધાવે કે રસ્તા કરાવે તો તે પણ કાંઈ

એમના એકલાના કામમાં આવતા નથી બધા ને રીતે તેમ-
 નો ઉપયોગ કરેછે તેજ રીતે એ લોકો પણ કરેછે. માત્ર નિ-
 શાળોમાં તેમની અરધી ફી લેવાયછે તે, ને રસ્તા, તળાવ ને
 કુવા, બીજાઓ કરતાં એ લોકો વધારે વાપરે એટલા તકાવત
 છે પણ હકતો બધા લોકોને સરખોજછે. તારે એ કર એ લોકો
 એકલાજ પાસેથી માત્ર લેવાનું કારણ શું ? અથવા લીંબો તો
 બીજા સ્ટાંપ, કોર્ટ ફી, સોલ્ટ ટાક્સ, વગેરે કરો પણ એ બા-
 પડા ગરીબો ઉપર શા વાસ્તે પાડવા જોઈએ ? વાંડે આપણે
 એમ ધારીએ કે બીજાઓ કરતાં એ લોકો કુવા, રસ્તા, તળાવ,
 નેહરો વગેરેનો ઉપયોગ વધારે કરેછે, માટે એમની એકલા-
 નીજ પાસેથી એ કર લેછે તે વાજબી છે, તોપણ બન્યારે
 તળાવ કે કુવા કોઈ ગામમાં નથી હોતો, ને ત્યાંના લોકોને
 હરકત પડેછે, ને તે ગામના લોકો (મુખ્યત્વે એકુતો) તળાવ કે
 કુવા બાંધાવવા અરજી કરેછે; તારે તે લોકો પાસેથી અરધું
 અરચ સરકારે શા વાસ્તે માગેછે ? ને માગણી બીલકુલ ગે-
 રવાજબી ગણાવી જોઈએ, કેમકે ને અરવો ભાગ સરકાર
 આપે છે, તે એ માગનારાનોજ છે, ત્યારે બીજા અરવો
 ભાગ તેમની પાસે શા વાસ્તે માગે છે ? ને ભાગ તેઓ
 જો આપી શકતા નથી તો આખરે તેજ હેરાન ગતીમાં કર
 આપતાં છતાં દીવસ ગુજરે છે !! ને જો કદાપિ આપે છે
 તો તે પણ મહા મહા મુશ્કેલી અને આપણ વેઠીને આપે
 છે !! વળી એ કરના પૈસા બરાબર વપરાયા કે નહીં, બરા-

બરે કામ ચાલે છે કે નહીં, કલેક્ટર એકતોને ઉપયોગી કામોમાં
 ખર્ચવામાં એ પૈસા વાપરે છે કે નહીં, તેને માટે રાખેલા
 માણસોએ વરસો વરસ કેટલું કામ કર્યું તે કલેક્ટર બરાબર
 તપાસે છે કે નહીં વગેરે રીતે એ પૈસાના વાજબી ગેરવાજબી
 ઉપયોગની તપાસ સરકાર કોઈ વાર લેતી હોય એમ જાણાતું
 નથી. મોટા ઇંજનેરોના પગાર એ ખાતા ઉપર ચઢે છે
 પણ તેમના તરફથી બરાબર ઉપયોગી કામો થએલાં ધણીવાર
 આપણે જોતા નથી. જે કામ આપણે બે મહિનામાં કરાવીએ
 તે કામ કરાવતાં ઇંજનેરોને બે વરસ લાગે છે, વળી સાધારણ
 મકાનો આપણા ઘરે કામ જોવાં પણ મજબૂત હોતાં નથી.
 ક્રૂંકટરો વચમાંથી પૈસા ખાઈ જાય છે. અલખત ઉપરથી
 ભલકાંબંધ હોય, પણ અંદરથી મજબૂત હોતું નથી. માટે
 તે કામોમાં કલેક્ટર બરાબર તપાસ રાખે તેવો બંદોબસ્ત
 થવો જરૂરનો છે. એકતોનો કલેક્ટર રાજ—તે જે કહે તે
 તેમને પરમેશ્વરે કહ્યું. આજ સુધી લોકલક્ષના કેટલા પૈસા
 આવ્યા ને તેમાંથી કેટલાં કામ થયાં? એકતોને ઉપયોગી
 નેહરો ગુજરાતમાં કેટલી ખોદાઈ? એકતોને ઉપયોગી તળાવ,
 રસ્તા ને કુવા કેટલા થયા? ને તેમાં ખરેખર કેટલું ખર્ચ થયું?
 ને કેટલા રૂપિયા તેમાંથી ખર્ચાઈ ગયા? આ બધી બાબતો-
 ની તપાસ સરકારે કરવી જોઈએ. જે ટકાણે નેહરો, કાંસ,
 કુવા, તળાવ, વગેરેની ખેતીમાં જરૂર હોય, ને વિશેષ કરીને
 ખેતીને ઉપયોગી પુલોની કે રસ્તાની જરૂર હોય તેની તપાસ

કરાવી, સરકારે કરાવવાં જોઈએ. પગારદારો નકામો મોટો પગાર ખેડાં ખેડાં ખાય, ને ખાપડા ગરીબોના મહા મેહેનતના પૈસા નિરૂપયોગી કામોમાં ખરચાય, એવી નાદાન દાનતથી સરકારે આ કર નાંખ્યોજ નહોત્ય ? ને નાંખે પણ નહીં. માટે એ કામોની ખાતરી લાખક તપાસ થવી જોઈએ. ને એતોને ઉપયોગી કામો કરાવવાને જ રહી ગયાં હોય તે કરાવવાં જોઈએ.

સરકારે ખીજી કઈ કઈ ખામતોમાં મદદ કરવી જોઈએ, તથા એકતોની હાલત સુધારવાને સરકારે કઈ કઈ ખામત ઉપર છુટ મુકવી તથા મદદ કરવી જોઈએ તે વિશે મારા કરતાં કનલ એ. ખી. રાયબાર્નના ખાલોમાં ખાલયું એ વધારે સાફ છે. એ સાહેબે નવ ખામતોમાં સુધારો કરવાનું સરકારને ખતાવેલું છે; જે આ ઠેકાણે ઉતારી લેવું ઘણું જરૂરનું છે એવું ધારી તેમાંથી જરૂર જોગ આ નીચે ઉતારી લેઉં છું *

“ ૧ લું ત્રીશ વરસને પટે ઉપજનો ત્રીજો કે ચોથો ભાગ લેવો ઠરાવેલો એકતોને જમીન અપાયછે, તેને બદલે સરકારે જીની હિંદુ રીત પ્રમાણે છઠો ભાગ લેવો જોઈએ. બ્યારે રોકડ નાણું લેવામાં આવેછે ત્યારે છઠો ભાગ કાંઈ આગો નથી. એ ઠરાવ કરવામાં તેઓ અનાજ શા બાવે વચેછે તે જોવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેમજ બ્યારે તેઓને

---

* ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ આસોસીએશનનું જનરલ પુસ્તક ૭ મું આંક ૧ લો.

સરકાર તરફથી કાંઈ પણ મદદ નથી, ને દેશી રીતે ખેતી કરતાં તેમને કેટલું ખર્ચ થાય છે તે સરકારને માલમ છે, ત્યારે, ને તેઓ ખેતીનું કામ ખીલકુલ પોતાનાજ ઉપર (સરકાર તરફની કાંઈ પણ મદદ વિના) આધાર રાખી કરે છે, ત્યારે તેઓ અનાજ શા ભાવે વેચે છે, તે જોવાની સરકારને કાંઈ જરૂર નથી.”

“૨ જી. દર ઠરાવવો તે જમીનના એક પ્રમાણે નહીં પણ સાંતી પ્રમાણે ઠરાવવો. કે જેથી એ ખેડુત ત્રીશ વરસ સુધી દર ઠીક પછી સાંતીમાં જમીન વધારે તોપણ તેની પાસેથી વધારે કર લેવાય નહીં. આ રીતે કરવાથી ખેડુતોને વધારે જમીન ખેડવાની હોશ થશે. પણ જો હાલની રીત રાખી તો ખેડુતોને જમીન વધારે ખેડવાની હોશ થશે નહીં. કેમકે વધારે જમીન ખેડવાથી તેમને વધારે ભાડું સરકારને આપવું પડે.”

“૩ જી. શરડી અને ખીજ કીમતી પાકની જમીન અને અનાજની જમીન વચ્ચે તફાવત રાખી પેહેલીનો દર વધારે ઠરાવ્યો છે, તે રીત ખીલકુલ કહાડી નાંખવી જોઈએ. કીમતી પાકની જમીનનો દર પણ સારાં અનાજ થાય એવી જમીનના દર પ્રમાણે ઠરાવવો જોઈએ. કે જેથી ખેડુત પોતાની જમીન સુધારી કીમતી પાક થાય એવી કરે ને વાવે. કીમતી પાકને માટે વધારે પૈસા જોઈએ છીએ, અને તેનો પાક ખીજ પાક કરતાં વધારે અનિશ્ચિત છે માટે સરકારને એટલી ઘુટ મુકવાની જરૂર છે. વળી એમ કરવાથી લોકો પુંજ

(મુડી) એવા કીમતી પાક પકવવામાં (દાટી મુકવાને બદલે) વાપરશે ને તેથી દેશની ઉપયોગી હોલતમાં વધારો થશે.”

“ ૪ થું. એજ પ્રમાણે પાણી વિનાની અને પાણી મળે એવી જમીનની વચ્ચેનો તફાવત કહાડી નાંખવો જોઈએ. માત્ર મુસલમાની સરેહ પ્રમાણે સરકારે, જમીનને પાણી સરકારી ખરચથી પૂરું પાડ્યું હોય, તો તફાવત રાખવો જોઈએ. પોતાની મળે કુવા ખોદીને કે ખોદાવીને, કે પાણી ઢીંકવા કે નીકો કરીને, તળાવ, નદી કે બેહેળામાંથી પાણી સહ એતી કરે તો તેનો ગમે તેટલો પાક થાય પણ એ જમીનનો તફાવત હોવો જોઈએ નહીં. આ લાભ તેને પરમશ્વરની મહેરબાનીથી કે તેની અગર તેના વડોવાઓની મહેનતથી અને અક્લથી મળેછે, માટે તેનો લાભ સરકારે તેને ખુશીથી લેવા દેવો જોઈએ. આવી જમીનને માટે જે રીત ચાલેછે, તે એ કે જે ખેડુતો એ રીતે પોતાની પેદાશ વધારે થવાનો પ્રયત્ન કરે ; અને કીમતી પાક થવાને તથા જેમાં પાણી પાવાની જરૂર પડેછે, તેમાં પાણી મળવાને જોએ. મહેનત કરે, તેમને જીવદીજ રીતે સરકારથી અટકાવ થાયછે. પણ એ ઠેકાણે તો સરકાર ને લોકો બંનેનો લાભ છે. માટે સરકારે તે વખતે તો દરેક ખેડુતને, આવાં કામમાં જમીન સુધારવાને, અને આવાં કામથી પાક અને પેદાશ બંને વધારે થવાને ખેડુતોની મરજી હોયતો સરકારે હિલટો આશરો આપવો જોઈએ.”

“ ૫ થું. સરકારનાં તાબામાં જમીનનો જે માલિક હોય, તે

જમીનમાં જે ખનીજ પદાર્થો કે ભાંયની અંદરથી જે કાંઈ નીકળે, તેનો દશમો ભાગ સરકારને આપ્યાથી બાકીના માલનો ધણી તે એકુતને સરકારે થવા દેવો જોઈએ. એજ શરતથી એ જમીનમાંથી જે રોકડ નાણું (જે હિંદુસ્તાનમાં ધણે ઠેકાણે જ્યાં બંધ) દટાએલું છે, તે નીકળે; તેનો માલેક તે એકુતને થવા દેવો જોઈએ. કેમકે એ રીતે જે નાણું જડશે, તે અજવાળામાં આપ્યાથી તેટલા નાણાનો દેશની દોલતમાં વધારો થશે.”

“ ૬ હું. સરકારની હકુમત નીચેના માણસોને તળાવ ને નદી-માંથી માછલાં લેવા દેવાં જોઈએ. તથા તેમને હાથ લાગે તો તેમને શીકાર કરવા દેવો. તેમાં સરકારના નોકરોએ વચમાં પડવું નહીં. હું જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં હતો ત્યારે અને હાલ પણ કલેક્ટરો ઇન્જરદારોને વરસો વરસ આ બાબતનો ઇન્જરો આપતા અને આપે છે. અને તેમાંથી એક જાતની મોટી ઊપજ કરતા (ને કરે છે.) પણ તેથી સરકારને બહું થોડો ફાયદો છે. પણ જે લોકોને ખીન હરકત કરવે તેમનો ઊપાય કરવા દેવામાં આવે તો તેથી તેમને ઘણોજ નફો થાય. તથા ઇન્જરે આપવાથી થતાગેરફાયદાને બદલે તેમના માલકી પણાને મજબુતી મળે.”

“ ૭ ચું. દરનો જ્યારે વખતે વખત ફેરફાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે માલિકી જે જાથુ મુધારો કર્યા હોય તેના ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ. તથા તેની કીમત કોઈ નિષ્પક્ષપાત

પુરુષ પાસે કરાવવી. એ માણસે પોતાની અને સરકારી નોકરની વચે ત્રાહિત રીતે વર્તવું જોઈએ. આવી તરેહના સુધારાથી વધારે થતા પાક ઉપર કાંઈ પણ વધારે કર લેવો નહીં જોઈએ. એવાજ રીવાજ રસ્તા, એતોવાડી ને પાણી પુરું પાડવાનાં બાંધકામો, અથવા એવી જાતનાં બીજાં કામો, કોઈ ગામ કે પ્રગણાના માલીકો અથવા પ્રગણાના માલીકોએ એકઠા થઈને માંહે માંહે કર નાંખી, ઉધરાણું કરી કરેલાં હોય તેને પણ લાગું પાડવો. એવી બાબતોમાં પણ દરની રજીઆત વખતે લોકોના કરેલા સુધારાથી જાદે થતી ઉપજ ઉપર આધાર રાખી કાંઈ પણ જમ્સી કર નાંખવો જોઈએ નહીં.”

“૮ મું. જે લોકો પડતર જમીન ઉપર ફરીથી દાવો રાખેછે, તેમને કમ્પાનહફ આપવો કબુલ કરે તો રાખવા દેવો. તે એવી શરતે કે ત્રીશ વરસના બંદોબસ્તમાં પેહેલાં દશ વરસ કાંઈપણ દર લેવો નહિ, ને બીજાં દશ વરસે જે દર લેવાતો હોય તેનો ત્રીજો હિસ્સો લેવો, ને ત્રીજા દસકામાં બે તૃતિઆંશ લેવું. ત્યાર પછેથી તે જમીનના પાસેની દાણા વાવવાની જમીન ઉપર જે દર લેવાતો હોય તે દર લેવો.”

“૯ મું. સરકારને જમીનનો દર બરનારો જે માણસ સરકારી દર સામટો આપવાને કબુલ થાય, તો તેની પાસેથી કલેક્ટરને અરજ કરવાથી સરકારી દર પ્રમાણે જે બાંડું લેવામાં આવતું હશે તે નહિ લેવા, તથા તેનું ખેતર માફીના પટા પ્રમાણે પાળવાને બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. એવું કરનાર માણસે

હંઆંડમાં જમીનનો હક લેતાં જે દર સામગ્રો આપવો પડેછે તે પ્રમાણે સામગ્રો દર તેણે હિંદુસ્તાનની તીજ્જેરીમાં ભરવો જોઇએ. એટલે વીશ રૂપીઆ જે જમીનનો દર આપવો પડેછે તે જમીન માફીમાં પાળવાને માટે એટલા પૈસા આપવા જોઇએ કે જે પૈસાની લોનો લીધાથી તે દિવસના બ્યાજ પ્રમાણે તેનું વીશ રૂપીઆ બ્યાજ દર વરસે ઉપજે.”

“આ રીતે ઉપજેલા પૈસા લોનો ખરીદીને તે રદ કરી હિંદુસ્તાન ખાતાનું કરજ વાળવામાં વાપરવા જોઇએ. તેમ કરવાથી આપણો ખજાનો તરે થશે. તે જે ઉપજ આપણને મળેછે, તે ઉધરાવવાનું ખરચ હિંદુસ્તાનના ખજાનાને નહિ થતાં, તેટલીજ ઉપજ આ રીતથી ઉત્પન્ન થશે. હિંદુસ્તાનમાં જમીનના સુધારા ઉપર ખરચ થવાની ઘણીજ અગત્ય છે, તે ખરચ આ રીતથી લોકો કરશે. અને ધીરે ધીરે સરકારનું નામનું જમીન ઉપર જે ઉપરીપાણું છે તે, નક્કરી જમીન કરવાથી દૂર થશે, ને ત્યારે વેચાણની છુટ, ખરીદીની છુટ, ને ખપતની છુટ સ્થાપન થશે. મારો તો અભિપ્રાય હમેશાં એવાજ છે કે જેમ છુટથી બીજી વસ્તુઓનો વેપાર ચાલેછે તેમ જમીનનો પણ વેપાર ચાલવાથી દેશની આબાદી થાયછે”

“આ રીતે કરવાથી હિંદુસ્તાનને જેવી સ્થિતિમાં લાવવાને આપણે આહીએ તેવી સ્થિતિમાં આવશે—સુખી, શાંત, આબાદ અને જે રાજના તાબામાં છે તે રાજને પૈસાએ

અને બંને આધાર આપનાર થશે. જેમ આપણે હિંદુસ્તાનને વધારે ઉદારતા અતાવતા જઈશું, તેમ તેમાંથી ઉમદા કૃષ્ણ આપણે પામતા જઈશું. તે માત્ર પૈસાએ અને વ્યવહારેજ નહિ પણ, વળી રાજ્ય પ્રકરણી આખતમાં પણ; કેમકે આવી સુધરેલી સ્થિતિના વખતમાં ગમે તેવા કોબી પાદશાહ સ્વભામાં પણ હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કરવાનું નહિ ધારે; કારણકે તે જાણશેજ કે તેને આપણી એકલાનીજ સાથે નહિ પણ હિંદુસ્તાનના સઘળા તાલુકદારો અને લોકો સાથે લઢવું પડશે; કેમકે લોકો અને તાલુકદારો આપણી નહિ પણ પોતાની જાગીરનો ખચાવ કરવાની ખાતર, આપણા કરેલા ઉપકારનો ખલ્લો વાળવાની ખાતર, અને પોતાના હક જાળવવાની ખાતર આપણી સાથે મજબૂત સંબંધથી જોડાઈ જશે.”

હિંદુસ્તાનના મુખ્ય વર્ક્સ વિશેના બાપણ ઉપર ટીકા કરતાં મીચકલીનાં કહેછે કે “જમીનનું મહેસુલ બીજી બધી ઉપજો કરતાં જુદુંજ લેવાયછે. એ મહેસુલ સરકાર લેછે; માટે એતીને લગતા બધી જાતના સુધારા અને ફરફાર કરવાને ખરચવાનો એ ઉપજમાંથી દર વરસે અમુક ભાગ, જેમ કોઈ પણ દેશમાં એક જમીનદાર પોતાની જમીન સુધારવાને તેની ઉપજનો થોડો ભાગ જુદો કઢાડેછે, તેમ જુદો કઢાડવાને આપણી સરકાર બંધાએલીછે. દર વરસે

જમીનની ઉપજના નાણામાંથી તેને ઉપયોગી કામો કરવામાં ક્યા ક્યા ઉપાયો કરવા તે નક્કી કરવું, એ સરકારનો ધર્મજ છે. તેના ખર્ચનો આંકડો નક્કી કરી તેટલું નાણું જીતું કહાડી ખર્ચવું જોઈએ.”

આ બધા બાબતો ઉપર ધ્યાન આપી સરકાર ચાલતી જમીનના મેહેસુલની રીતમાં સુધારો કરે, તથા ગમે તો લોક-લફ્ટ રદ કરીને અગર રાખીને પણ એ ઉપજમાંથી અમુક ભાગ ખેતીને ઉત્તેજન આપવામાં દર વર્સે ખર્ચે તો ખિડ-તોની હાલત જલદીથી સુધરે, તથા તેઓ આબાદ અને સુખી થાય.

ગુજરાતની ખેતીમાં જે જે પાક થાય છે તેમાં ૩ અને તમાકુ એ મૂખ્ય છે. ગુજરાતની આબાદીનો આધાર ૩ ઉપર રાખવાનો છે. સન ૧૮૬૨ થી સન ૧૮૬૫ સુધીમાં અમેરિકાના ૩ની આવક ઇંગ્લાંડમાં ઓછી થયાથી હિંદુસ્તાનના ૩નો ભાવ વધ્યો, ત્યારે ૩એ આપણને કેવા ન્યાલ કરી નાંખ્યા હતા, ને તે વખતમાં ૩એ આપણને એક ગરીબ સ્થિતિમાંથી કેવા તવંગર સ્થિતિમાં આણી મુક્યા હતા. તે આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ. હજુ પણ આપણે જથા-બંધ ૩ ઇંગ્લાંડને પુરું પાડી શકીએ, આપણે ૩નો પાક અમેરિકાની પેઠે સુધારીને ઉત્તમ પ્રકારનો કરી શકીએ-જે થઈ શકે એવું છે તો વળી આપણે સન ૧૮૬૪ ની સાલ કરીને હમિશ સુધી રૂપીએ. માટે તે પ્રમાણે કરવા માફ જેટલું

અનાજ વગેરે જરૂરનું હોય તેટલું થતાં ખાકીની જમીનમાં ૩ પકાવે-સાંઈ ઉત્તમ પ્રકારનું ૩ પકાવે, તો ગુજરાતનાં નસીબ-ગુજરાતના ખેડૂતોનાં નસીબ જલદીથી ઉઘડે. ગુજરાતની ધણી જમીન રૂના પાકને લાયકનીછે. ગુજરાતમાં અમેરિકાના ને-વો કે તેથી પણ રૂનો સારો પાક થાય એવી જમીનછે. આપણે જો રૂનો સારો પાક પકાવી શકીએ તો અલખત આપણા માલ ઈંગ્લાંડ પેહલો ખરીદ્યે. ત્યારે આપણને તેની કીમત સારી ઉપજ્યે ને સારો ફાયદો થયે. માટે આપણે ધણા ને સારો રૂનો પાક કરી શકીએ, તેવા ઉપાય કરવા જોઈએ. તે ઉપાયો શ્યા?

આપણી જમીનને પુરતું પાણી મળે, માટે જરૂરને ઠેકાણે નહેરો ખોદાવવી જોઈએ. માલ લાવવા લઈ જવા માટે સસ્તું ખર્ચ થાય માટે રેલવે, રસ્તા વગેરે થવું જોઈએ. રૂની ગાં-સડી ખાંધવાના સંચા વિલાયતી દાખલ થવા જોઈએ. દેશી રીતની ખાંધેલી ગાંસડી ઢીલી ફેાવાથી તેમાં ધુળ, કસ્તર, વગેરે ભરાઈને માલ ખગડી જાયછે તે, વિલાયતી સંચા વડે ખાંધેલી ગાંસડીમાં ખગડ્ય નહિ, જલદી ને ધણા બીજાં નહીં, ને જગા થોડી રોક્યે-આવા સંચા ખંદરનાં અને ખીજાં કેટલાંક ગામોમાંછે, તોપણ હજી કાઢીઆવાડમાં અને ખીજા ધણા બાગોમાં નથી. એવા ઠેકાણાંમાંથી ખંદરમાં ૩ લાવતાં રસ્તામાં ધુળને કચરો કસ્તર ભરાઈ ખંદરમાં ગાંસડી ખંધાતાં અને દ-ખાતાં પેહેલાં માલ ખગડી જાયછે; માટે તેમ નહીં થાય તે સારૂ રૂનાં દરેક ઉપયોગી ઠેકાણાંમાં એવા ગાંસડી ખાંધવાના

અને દાખવાના સંચા લાવવાની ઘણી અગત્ય છે. જમીન હંડી
 ખેડાય એવાં એનારો લાવી હંડી જમીન ખેડવી નોંધાયે.
 અમેરિકાની ખાતર વગેરે નાંખી જમીન ફળદ્રુપ કરવાની
 રીત તથા ત્યાંનાં ખીજ લાવી આ દેશની ખેતીમાં દાખલ ક-
 રવાં નોંધાયે. તે માટે અમેરિકાની ખેતીની રીતભાત જાણ,
 અનુભવી અંગ્રેજી કે દેશીઓ જેને રૂના પાક સાથે સંમંધ
 હોય એવાઓને સરકારે ખરચ આપી મોકલવા નોંધાયે.
 અને તે રીત સરકારી ખરચે સરકારી જમીન ઉપર અજમાવી
 નોંધ, ફાયદો થાય તો દેશી ખેડુતોમાં દાખલો આપી પ્રવર્તી-
 વવી નોંધાયે. આ મધી બાબતોની તપાસ રાખનાર અનુભવી
 માણસોનું સરકારે-અંગ્રેજીને પગાર આપવાની ખાતર નહીં,
 પણ ખેતીમાં સુધારો અને સારો પાક થવાની ખાતર, ખેતીને
 લગતું એક ખાતું કહાડવું નોંધાયે. તેમની તપાસ, તેમના
 અનુભવ અને તેમના રિપોર્ટ ઉપર સરકારે પુરતું ધ્યાન આ-
 પવું નોંધાયે. હિંદુસ્તાનમાં એક વાંધે રૂનો જોઈએ પાક થાય છે,
 તેના કરતાં અમેરિકામાં ૬ થી ૮ ગણો વધારે થાય છે તેનું
 કારણ ત્યાંની જમીન કાંઈ આપણા કરતાં સારી નથી. આપણી
 જમીન અમેરિકા કરતાં કોઈ રીતે બીજી નથી. પણ આપ-
 ÷ણી પકવવાની રીત કરતાં તેમની રીત ચઢતી છે. તે કાંઈ બાબતમાં-
 છે, તેની તપાસ કરી, દેશી ખેડુતોને સરકારે શીખવવી નોંધાયે.
 કેમકે દેશીઓની સાથે સરકારનો લાભ પણ નોંડાયેલો જ છે.
 આ રીતે થાય તો હું ખાતરીથી કહું છું કે આપણું રૂ ઇંગ્લાંડના

બજારમાં ચઢતું નહીંતો અમેરિકાની બરાબરી તો કરેજી
 એમાં કાંઈ શક નથી. પણ આપણે સોંધી મજૂરી અને
 સોંધા ખર્ચથી અમેરિકા કરતાં સોંધુ ૩ ઇંગ્લાંડને અને
 યુરોપને પૂરું પાડીશું તો, આપણું ૩ વધારે બપથે એમાં
 શક શે ? અમેરિકામાં ગુલામનો વેપાર બીલકુલ બંધ થયાથી
 તથા તેઓના સ્વભાવ પ્રમાણે છુટેલા ગુલામો આકરી કરવાને
 સ્વભાવિક રીતે નાખ્યુ હોવાથી, યુરોપિઅન લોકોની મજૂરી,
 આપણા દેશમાં દેશી લોકોની મજૂરી કરતાં માંધી પડેછે ;
 અને તેથી તેઓ આપણા કરતાં સોંધું ૩ ઉપજતી શકે એવા
 સંભવ નથી. સવાલ માત્ર ૩ની સારી જાતની પેદાશનો છે,
 તે જો મારા ઉપર બતાવેલા ઉપાયો ઉપર સરકાર ધ્યાન આપી તે
 ઉપાયો કરેતો આપણને અને સરકારને ઘણાજ ફાયદો થાય.
 ૩એ આપણને એકવાર આખાદ કર્યા હતા અને તેજ ૩
 આપણને ફરીને આખાદ કરે. કેમકે આપણા દેશની બધી
 પેદાશમાં ૩ જેવી આપણને આખાદ કરનારી બીજી એકે
 ચીજ નથી. માટે તે ચીજનો જથ્થાબંધ અને ઉત્તમ પ્રકારનો
 પાક થાય એવા ઉપાયો આપણે અને સરકારે જોને તેમાં
 લાભ છે—કરવજ જોઈએ. એવી આપણુ બંનેની ફરજ છે.

ફરડીનો પાક આપણું બીજું ધ્યાન ખેંચે છે. એ પાક
 આપણા પ્રાંતમાં પુષ્કળ ને ઘણે ઠેકાણે ઉત્તમ પ્રકારનો થાય
 છે. પણ એ છોડતા રસમાંથી આપણે માત્ર ગોળજ બના-
 વીએ છીએ, તેની ખાંડ અને સાકર બંગાળાની પેઠે આ-

પણે બનાવતા નથી. આપણા એકુતોને કદાપિ માલમ પણ નહીં હશે કે શેરડીના રસની ખાંડ ને સાકર બનતી હશે ? તો તે બનાવવાની રીતનો ક્યાંથીજ આવડતી હોય ? માટે બંગાળાની પેઠે આપણા એકુતોને શેરડીના રસની ખાંડ ને સાકર બનાવવાની રીત શીખવી તો પછી આપણને બંગાળાની ગરજ પડવાની નથી. પણ આપણે ખાંડ ને સાકર એટલો ઉત્પન્ન કરી શકીશું કે, જ્યાં ખાંડ સાકર બનતાં નથી ત્યાં આપણે ગોળની પેઠે ખાંડ ને સાકર પુનઃ પેડીશું. ગુજરાતનું બજાર જે હાલ ખાંડ ને સાકર ખરીદનાર છે, તે ત્યારે વેચનાર થશે, અને તેથી પણ ગુજરાતના એકુત અને વેપારીઓને ઘણો લાભ થશે. શેરડીના રસની ખાંડ બનાવવાના સુધરેલી રીતના સંચા યુરોપખંડમાં થયાછે. તેમાં શેરડી પીઝાઈને તેના રસની ખાંડ ને સાકર બનેછે. તેવા સંચા આપણા દેશમાં કોઈ પૈસાદાર એકુત કે શાહુકાર લાવે તો તેને અત્યંત લાભ થાય, ને માલ સસ્તો મળે.

ગળીનો પાક જે આ પ્રાંતમાં બારસદ પ્રગણાવિના બીજ કોઈ ભાગમાં થતો નથી, ને જે પાકને લાયક ગુજરાતમાં બીજી ઘણી જમીન છે, તે પાકનો વધારો થાય તેવા તથા બીજા જે જે પાકને લાયક ગુજરાતમાં જમીન છતાં તેવા પાક થતા નથી તેવા પાક થાય એવા ઉપાય થવા જરૂરના છે.

બીજા અનાજના પાકો જેવા કે ઘઉં, ડાંગર, બાજરી વગેરેના પાક સારા ને પુષ્કળ થાય, તે સાથે ઉંડું ખેડાય એવાં

હળ અને ખીજાં ઉત્તમ પ્રકારનાં ખેતીનાં ઓળરો વાપરવામાં આવતાં નોંધાયે. તેમજ ઠેકાણે ઠેકાણે પાણી પુરું પાડવાને માટે નહેરો અગર કાંસની જરૂર છે. નવાગામ અને ના-યકામાં ડાંગરને માટે દૈનિક ખેતીઓએ ખારી નદીમાંથી જેવા કાંસ કહાડેલા છે તેવા કાંસ જે જે નદીમાંથી નીકળી શકે એવા હોય તે તે નદીમાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે કહાડેલા હોય તો ધણો ફાયદો થાય. તે ઠેકાણે જરૂર ન આવે તોપણ ખીજાં ઠેકાણે આતે નાખેલાં પાણી નદીમાં આવી પુરે આવ્યું હોય તોપણ કાંસને લીધે અડચણ પડતી નથી. ને ત્યાં જરૂર સાદ આવ્યાથી જેટલો પાક થાય તેટલોજ પાક થાય છે, આગ-ગાડી ને રસ્તાની અગત્ય પણ ઓછી નથી. તેથી માલ જ-લદી, ખગડ્યા વગર સલામત, ને સોંચો એક ઠેકાણેથી ખીજાં ઠેકાણે મોકલી શકાય છે.

પડતર જમીન ખેડાવવી. પંચમહાલની, રેવાકાંઠાની, અને ખીજાં હજારો વીધાં જમીન પડતર પડેલી છે તે જમીન ખેડાવવી એ પણ સરકારનું એક મૂખ્ય કામ છે. ઘણાં ખે-તુઓ ખેતીમાં ફાયદો નહીં થયાથી તથા ગુજરાત નહીં ચાલ-વાથી ખીજાં ધંધા કરવા લાગ્યા છે. તેમને પડતર જમીન ખેડાવ્યાથી કામ મળશે. તેવી જમીન ખેતુઓને ખેડવાને હાંસ થાય, ત્યાં જઈ ગામ વસાવે તેવા ઉપાય સરકારે કરવા નોંધાયે. જમીન પહેલ વહેલી તો મફત ખેડવા આપવી, ધર કે કુવા કરાવી આપવા, તેમાં ખર્ચવાના પૈસા વગર

(૯૫)

બાન્ને ધીરવા વગેરે લાલચો આપી એ જમીન ખેડાબાધી એ ઉજડ ને પડતર જમીન જલદીથી વસ્તીવાળી ને ખેડાણવાળી થશે. ખેડાણ જમીન કરતાં એ પડતર જમીન ખેડનારાને વધારે લાલચ અને લાભ આપી તે સરતોની જાહેરખપ્પર સરકારે છાપેલી છે, તોપણ હજુ તે ભાગોમાં એક પણ ખેડુત જાહેર વસ્તો નથી, કેમકે જે લોભ અને લાલચ આપવાની સરકારે જાહેરખપ્પર છાપી છે, તે તેમને ઓછી પડે છે. માટે તે સરતોમાં વધારો કરી તેથી લગભગ વધારે નરમાથ ભરેલી સરતોની જાહેરખપ્પર સરકારે છાપવી જોઈએ. અને હાલની આપેલી જાહેરખપ્પર કરતાં ત્યાં જાહેર વસનારા અને વસાવનારાને વધારે હકો આપવા જોઈએ કે જેથી એ પડતર ભાગોના કોળી, બીલ ને નાયકડાં જેવા કંગાળ ને આળસુ ખેડુતોને બદલે ત્યાં કણખી જેવા ઉદ્યોગી ખેડુતોની ત્યાં વસ્તી થાય. અને સરકારને એક મોટી ઉપજનું બાંં ખુલ્લું થાય. ખેતીવાડી સુધારવાના ઉપાયનાં પુસ્તકો કરાવી તેની ઉદ્યોગશાળાજ સરકાર તરફથી થાય એ ધાણુંજ ધ્વંસવા લાયક છે. ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાના સરકારે શા શા ઉપાયો લીધા છે અને લેવા જોઈએ તે બાબત તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૯૭૩ નું લોકમિત્ર શું કહે છે તે જાણવાને તે બાઈનો આખો વિષય આ નિચે આપવો જરૂરનો છે. તે કહે છે કે “ખેતી અને ખેતી કરનારા, ખેતની ઉપર પ્રજાનો અને સરકારનો ધણો મોટો આધાર છે,

(૬૬)

એથી કરીને પ્રજાને ખાવાનું અને પહેરવાનું મળે છે, અને સરકારને આવક થાય છે. સરકારી આવકનો મોટો હિસ્સો જમીનની મેહેસુલ છે, એવા જે લોકો તેમની હાલત સુધારવાના, અને તેમની આખાદાની વધારવાના ઉપાયો લેવા, એ ગોયા આખા દેશની અને દેશની સરકારની હાલત સુધારવાને અને આખાદાની વધારવાને લીધેલા ઉપાયોની બરાબર છે. જેની સુધારવાને માટે, અને તેમાંથી થતી પ્રજાની અને સરકારની આવક વધારવાને માટે, જેતી કરનારાઓની હાલત સુધારવાની જરૂર હોવાથી, અને તેથી જરૂર આપણને ધણીવાર દેખાવાથી, ધણીવાર તે બાબતો ઉપર લખાણ કરવાં પડે છે. આ લખાણમાં કેટલીક વાર તારીક્તા બોલો વાપરવા પડે છે, અને કેટલીક વાર ક્રિયાદના બોલો કહાડવા પડે છે. આ વખતે અમેને તારીક્તા બોલોમાં આ બાબત લખવી પડે છે. ને તેમ અમે ખુશીથી કરીએ છીએ. પંજબના એકુતો અને જમીનદારોની હાલત સુધારવાને માટે પંજબની સરકારે જે ઉપાયો લીધા છે, તે ઘણા તારીક્ લાયક અને પસંદ કરવા જોગ માલમ પડે છે. એ ઉપાયોની વિગત પંજબના રાજકારોબારના ગયા વરસના રિપોર્ટમાં જોવામાં આવે છે.”

“આ સારી રીતે જાણીતી વાત છે કે, એકુતોની આખાદાનીના મૂળમાં તેમને નાણાં ધીરનારા શાહુકારો ઉધાધના સરખા છે. જોકે કેટલીકવાર તેઓ એકુતોને ઘણા કામના

યર્ષપડે, પણ ધણીવાર પ્રથમ તેમાંથી ફાયદો દેખાવા પછી, આક્રિયત એકતની પાયમાલી નીકળી આવેછે. શાહુકારો પોતે ધીરેલાં નાણાંનિ એકતાં બમણાં ને મોગણાં કરી મેલે છે. અને વ્યાજના આકારમાં દર વરસની એકતોની મેહેન-તનાં ફળનો મર ખાઈખાઈને આક્રિયત તેમને કોટલામાંથી પણ કહાડી નાંખેછે, અને વખતે તેમની જમીનના માલિક તેઓ યર્ષ ખેસેછે. આ બાબતનો જો કોઈ સારો અને એકતોપર એવી પાયમાલી નહિ આવી પડે તેવો ઉપાય થાય, તો તેમાંથી ઘણો મોટો ફાયદો થાય. એ વાતનો ઉપાય જોતાં એટલોજ મળેછે કે એકતો તથા જમીનદારોને એખી દાનત-દારીથી કામ લે અને જોઈએ તેના કરતાં એક પાઈ પણ તેમની પાસેથી વધારે નહિ લે, એવા શાહુકારો મળવા જોઈએ; કેમકે એકતોની હાલત જોતાં તેમને નાણાં ધીરનારાઓની તો જરૂરછેજ, જે જરૂર એ શિવાય કોઈ બીજી રીતે મટાડી શકાતી નથી."

"એવા તેમનો શાહુકાર આપણી સરકાર યર્ષ છે. જે પેહેલી નજરે જોતાંજ આપણને સંતોષ ઉપજેછે. તકાવીનો ફાયદો, કે જે કાયદા પ્રમાણે એકતોને સરકાર નાણાં ધીરેછે; તેની મદદ પંજબના એકતોને સરકાર તરફથી હાલ આપવામાં આવીછે. અલબત્ત અહિં કહેવાની જરૂર નથી કે સરકાર સાબી અને નિર્દય શાહુકારોની પેઠે ખેવડાં મોવડાં નાણાં વસુલ કરવાના મતલબથી, અથવા કોઈબી રીતે તેમાંથી

આવક કરવાની મતલબથી આ પ્રમાણે કરતી નથી. સરકારની એમાં નેમ એટલીજ છે કે ખેડૂતોને સગવડને વખતે નાણાં ધીરીને મદદ આપવી, અને તેમ કરતાં તેમને જીલમી શાહુકારોના પંજામાં ફસતા બચાવવા. આ તકાવીની મદદ મુંબાઈ ઇલાકામાં આપવાનું આજ કેટલુંક થયું ચાલે છે. એવી મદદ પંજાબના ખેડૂતોને આપવાનું પંજાબની સરકારે શરૂ કર્યું છે. અને તેમાંથી ખેડૂતોને સારો ફાયદો થતો જણાવવામાં આવે છે. એ મદદને માટે હાલમાં જે ખાલવાનું છે, તે એટલુંજ છે કે તે જોઈએ એટલા ખેડૂતોને મળતી નથી. તેનું કારણ એ છે કે દરેક ગામમાં અથવા પ્રગણામાં એવી મદદ આપવા માટે જેટલાં નાણાં વાપરવાને સરકાર પરવાનગી આપે છે, તેટલાંજ નાણાં તે પ્રગણાનો કલેક્ટર વાપરી શકે છે. અને તેટલામાંથી જેટલાંએને અથવા જેટલી મદદ અપાઈ શકે, તેટલાંએનેજ અને તેટલીજ તે આપે છે. આ ખર્ચ છે કે શરૂઆતમાં નાણાં જોઈ તપાસીને ધીરવાં જોઈએ છે, પણ તે છતાં આ ઇલાકાની સરકાર હવે જરા વધારે નાણાં બહાર કહાડે તો સારું. પંજાબની સરકારે તેમ કરવાનો ડરાવ કરેલો જીવામાં આવે છે, અને ત્યાંના ખેડૂતોના લાભમાં ઘણાં સારો છે.”

“એ ઉપરાંત ખેડૂતોના ભલાને માટે, તેઓમાં કોઈ રીતે નાસીપાસી કે નારાજીપાણું ઉત્પન્ન નહિ થાય તેને માટે, કેટલીક ગ્રોડવણો પંજાબના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે કરી છે. તેણે પોતાના હાથ

(૯૯)

તળેના અમલદારો અને કામદારોને હુકમ કીધો છે કે તેઓએ પોતાના હોદા બજાવતાં બનતા સુધી લોકોના ને અસલના હકો છે, અને અસલની રીતો ચાલતી આવી છે, તેની વચે આવવું નહિ. કોઈ એવી અને શક બરેલી બાબતનો ચુકાદો કરવો પડે, તો તેને માટેની લોકોની વલણ જોવી, અને તે વલણ પ્રમાણે ચુકાદો કરવો. એક તો ને ફરીઆદ લાવે તે સઘળી સાંભળવી અને તેનો ચુકાદો આપવો. જો એવી ફરીઆદ હોય કે જેમાં કાંઈ દમ નહિ હોય, અથવા તેમાં વાજબીપણું ઝાઝું નહિ તો તેને તુચ્છકારી કહાડવાને બદલે તે સારી પેઠે સાંભળવી અને પછી તેના ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપવો. પડતલ જમીન પટે આપવાનો ને ડરાવ અપો છે, તે પ્રમાણે અમલ કરતાં કોઈ નારાજ નહિ થાય એવી રીતે કામ લેવું. અહિંઆ જોવામાં આવશે કે પંજાબના લેફ્ટેનન્ટ ગવરનરે કરેલા હુકમો ઘણા ફાયદા બરેલા છે. અને તે સઘળા જો હાથ તળેના અમલદારો અને કામદારો બરાબર બજાવશે તો પંજાબના એક તોના હકમાં ઘણો મોટો ફાયદો થશે. અને તેની સાથે સરકારના હકમાં પણ તેવોજ ફાયદો થશે. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે એવીજ ગોડવણ મુંબઈ ધલાકાને માટે પણ થાય.”

ઉપર લખેલા લોક મિત્રના જોલે જોલે મળતા આવી અમે પણ ઈચ્છીએ છીએ કે પંજાબના એક તોના હક ને ફાયદાને માટે ત્યાંના લેફ્ટેનન્ટ ગવરનરે ને ડરાવો કર્યા છે તેવા ડરાવ

આપણા ઇલાકાના ને આપણા પ્રાંતના ખેડુતોના કાયદાને માટે થાય.

હુનરો શીખવવાની સ્કુલ કહાડવી—આવી સ્કુલ આખા ગુજરાતમાં એક પણ આપણી સરકારે કહાડી નથી, પણ તેની અગત્ય છે. જ્યાં ભાત ભાતના સંચા બતાવાય, તે ચલાવવાની રીત શીખવાય, અને તે અનુભવમાં લવાય એવી સ્કુલની આ પ્રાંતમાં જરૂર છે. આપણા અસ્તાન ખેડુતો, ને અસ્તાન કારીગરો જેઓ પોતાના બાપદાદાના ચાલને ચીલેજ ચાલે છે, તેઓને આ સ્કુલથી અતીશ લાભ થશે. આપણા ખેડુતોને કેળવણી આપવા માટે તેમના ઉપર સરકારે લોકલફંડનો વેરો નાંખ્યો, પણ તે વેરામાંથી એ લોકોને ઉપયોગી વિલાયતી સંચા અને હુનરો, તથા વિલાયતી સંચાવડે ખેતી કરવાની રીત શીખવનારી આખા ગુજરાતમાં એક પણ સ્કુલ સરકારે કહાડી નથી. લોકલફંડની આઠલી બોલેણી ઉપજમાંથી તેમને ઉપયોગી એવી એક હુનરશાળા થાય તો એ બાપડાઓને બહુ કાયદો થાય, અંગ્રેજ ભણેલા ખેડુતના ડોકરા એ શાળામાં શીખવાને મળનાર નથી, માટે ગુજરાતીમાં એ શાળાનું કામ એક હાંશીઆર અને અનુભવી અંગ્રેજ કે દેશી શીક્ષકના હાથ નીચે ચાલવું જોઈએ. ને તેમાં ફી લીધા વિના મફત શીખવવું જોઈએ. દેશી ખેડુતો જેઓ વિલાયતી ઓળખોથી ને તે ચલાવવાની રીતથી ખીલકુલ અજાણ્યા છે, તેઓ આ સ્કુલમાં એ સંચાઓની વિદ્યાથી જાણીતા થશે,

ને શીખશે. અને જો તગાવી આપવાની રીત ચાલુ કરીતો, તે શીખેલી વિદ્યાનો અનુભવ તેઓ કરશે. તથા તેનો લાભ પોતે લેઈ આપણી સરકારને તેનું ફળ આપશે. જો એને તગાવી લેવાની જરૂર નથી, એટલે જો આ પૈસાદાર છે; તેઓ તો જરૂર એ શાળામાં શીખેલી વિદ્યાની અજમાયશ પોતાની જમીન ઉપરજ કરી બોઈલાભ મેળવશે. વિદ્યારથી આજરોથી આ દેશમાં ખેતી કરવાની રીત ચાલુ કરવાનો અને તેનો લાભ મેળવવાનો, દેશની જમીન અને પાક સુધારવાનો, તથા દેશને આખાદ અને સુખી કરવાનો આ, પણ એક સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય છે. જો અમલમાં લાવ્યાથી ખેડુતોને અને સરકારને બંનેને લાભ છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

ચાલતા હુબરોમાં સુધારો કરવાના ઉપાય.

ગુજરાતમાં ચાલતા હાલના હુબરો કેવી સ્થિતિમાં છે તે મેં પાછળ બતાવ્યું છે. તેમાંના કેટલાક હુબરો એવા છે કે તે કેટલીક ખામતમાં ઇંગ્લાંડ કરતાં એક છે. ને કેટલાક હુબરોની બનાવટ ઇંગ્લાંડમાં નથી અને આપણા દેશમાં છે, પણ ઘણા સંચાઓમાં હાથની મહેનતને બદલે વરાળનો ઉપયોગ કરવાની ઘણી અગત્ય છે. તેવા સંચાઓ ક્યા ક્યા છે તે બતાવતા અગાઉ આપણા હાથના સારા હુબરોનાં વ-

ખાણુ આ ઢેકાણે લગાર હું ૫૩ તો તે નિરૂપયોગી નહિ ગ-
ણાય. કેમકે બધું અંગ્રેજીજ વખાણું ને દેશી નિંકુ તે કરતાં
દેશી વખાણુવા જેવું વખાણું તો તે વાજખી છે.

અંગ્રેજી ઇંજનેરી કામ (શિલ્પ વિદ્યાનું કામ) મેં પાછળ
નિંદું છે ને વળી નિંદવા ખેસું છું. આપણી ખરી હાથની ક-
રામત એમાંજ છે. અંગ્રેજીનો વરાળીઓ રાક્ષસ એવી કારી-
ગરીમાં હાલમાં નિરૂપયોગી છે. એટલુંજ નહિ પણ આપણું
હાથનું કામ એમના કરતાં એકે એમાં શક નથી. આપણી જીનુના
વખતની ધમારતો ને પુલો એમની સુધરેલી ઇંજનેરી કરતાં
વધારે મજબુત હોય છે. કદાપિ શાભામાં. ઉપરના ભભકામાં
તેમના કરતાં ઉતરતા ગણે. પણ કોરણી ને મજબુતી આપ-
ણીજ છે. આપણી જીનુની કારીગરી હાલની સુધરેલી કારી-
ગરીની હાંસી કરેછે. એ બંનેની લઢાઇમાં જીનુની નવીને
નાચે નમાવે છે. જીનુની કારીગરીનાં સિદ્ધપુરમાં, આરાસુર ને
આબુ ઉપર, કુભારીઆનાં, શેત્રુંજનાં દેવળો જીઓ. જીઓ
રૂદ્રમાળનું દેવળ ને સહસ્ત્રલિંગ તળાવ, જીઓ સરખેજ ને
શાહઆલમના રોજ, જીઓ અડાળજ ને દાદાહરીની વાવો.
કેટલાં વરસથી, કેટલાં વરસપરની કેવી કારીગરીનો નમુનો છે ?
જીઓ સરખેજ ને શાહઆલમના રોજમાંથી સેકડો વરસ
થયાં પણ એક પથર સરખો ખરો છે ? અડાળજની ને દાદા-
હરીની મજબુત અને શાભાયમાન વિશાળ વાવોના જેવી
એકે વાવ તમે નવી બંધાએલીમાંની જીઓ છો ? સેહેડી ઉ-

પર ડાકોરના રસ્તામાં બાંધેલો ઇંટોનો પુલ જુઓ કેવા મજ-
 ખુત છે ? સૈકડો વરસ થયાં પણ એક ઇંટ સરખીએ ખરી
 છે ? કાઠીઆવાડમાં પ્રભાસપાટણ પાસે દરીઆને મળતારી
 સરસ્વતિ નામની નદીના મૂળ આગળ “ ભીમનું દેવળ ” ને
 ભીમનાજી નામને પાત્ર છે તે જુઓ. તેમાંના પ્રભાસપાટ-
 ણમાંના, સોમનાથના જુના દેવળમાંના, કુભારીઆના દેવળો-
 ના, સહસ્ત્રલીંગ સરોવરના ને રૂદ્રમાળના રાક્ષી, મોટા ને
 લાંબા પહોળા પથરો હાલની કયી યાંત્રિક શક્તિયો વડે હંચા
 ચઢાવ્યા હશે એ માલમ પડતું નથી. તે વખતમાં આજ-
 ના જેટલી યાંત્રિક શક્તિયોની શોધ અને વિચાર નહિ થયો
 છતાં ચઢાવેલા તેથીજ આપણને તે અજાયબી ઉપજાવે છે.
 પ્રાચીનકાળની કોરણી, પેહેલાંની મકાનોની મજબુતી ને શા-
 ભા આપણને હેરત પમાડે એવાં છે. ઉપર લખેલા ભીમ-
 નાજી દેવળની પાસે પથરમાંથીજ કોરીને કહાડેની વાવો તથા
 પાવાગઢનો પથર કોરીને બાંધેલો કિલ્લો એ કેવી કારીગરીનો ન-
 મુનો છે ? રૂદ્રમાળને સરખેજના રોજની કોરણીનો નમુનો,
 હુબરમાં આટલો બધો ફેરફાર થયો છતાં આજનો કયો કારી-
 ગર બતાવી શકે એવો છે ? પાંચસે કરતાં વધારે વરસ ઉપર
 બાંધેલા શામળાજીના દેવળ જેવું મજબુત દેવળ આજે ભા-
 ગ્યેજ બાંધી શકે ? અમદાવાદની પાસેનો સાબરમતિ ઉપરનો
 લોઢાનો, લાખો રૂપોઆ ખરચીને હાલની સુધરેલી કારીગરી પ્ર-
 માણે બાંધેલો નવો પુલ જો એકવાર પુલના મથાળા જેટલું

પાણી વહે એટલી રેલ આવે તો તે મૂળ સુધાં ઉપડી જાય
ને નિવાની સુધાં જતો રહે.*

મોમાસામાં જાપો રૂપીઆના બાલિલા લોઢાના નવા પણ
ધુજતા પુલ ઉપર જતાં લોકો બહિષ્કરે. અને જુની રીત પ્ર-
માણે બાંધેલો ઇંટોનો સેઠી ઉપરનો પુલ સેંકડો વરસથી હજારો
વાર પુલ ઉપર તરામાથું પાણી વહ્યા છતાં જેમનો તેમ ઉભિલો
છે. ને તે ઉપર લોકો ગમે તે વખતે નિર્ભયપણે ચાલ્યા
જાયછે. એજ સેઠી ઉપર બાંધેલો નડીઆદ ને મેહેમદાવાદ
વચેનો રેલવેનો પુલ બે વરસ ઉપર તણાઈ ગયો હતો વળી.
તે ઉપર દશ વરસમાં પાંચ સાતવાર મરામત કરાવવી પડી
હશે તથા હજારો રૂપીઆ ખર્ચ્યા હશે પણ ડાકોરના પુલને
સેંકડો વરસમાં કોઈવાર મરામત કરાવવી પડી નથી. એટલુંજ
નહીં પણ હું ખાતરીથી કહુંકું કે રેલવેના સેઠી ઉપરના પુલ
કરતાં ડાકોરના પુલનું ખર્ચ થોડું થયું હશે. ત્યારે જુની ને
નવી કાસીગરીમાં કયી વધી? ધરોનીજ બાંધણી તપાસો તો
ઉપલી બાબતને ટેકો મળશે. ખસે વરસ પરનાં જુનાં ધરો
મોનીસાના મોમાસામાં ટકર જીલી ઉભાં રહ્યાં હશે ત્યારે
વીશ વરસ પરનાં નવાં ધર તેજ સાલમાં જમીનની ભિટ લેવા
ચતાપાટ મુતાં હશે. આજનાં ધરોની શોભા જુનાં ધરોની
શોભાને ટકર મારે છે. આજના જુદા જુદા ઓરડા, હવા

---

* કહેવું જોઈએ કે સને ૧૮૭૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સા-
ખરમતિમાં બાંધેલી રેલ એ પુલને તાણી પાડ્યો છે.

અને અજવાળા માટે ઘણી બારીઓને જાળીઓ; રસોડાનાં
 ખુમાડીઓ; પાણીઆરું, રસોડું, નાનાની જગા, જાજરું, એ
 જુદાં જુદાં બાંધીને; તથા ભાત ભાતના રંગથી રંગીને અને
 તરેહ તરેહના કાગળ ભીંતોએ ચોડીને; બારી બારણાં કાચનાં
 મુકીને; અને હાંડી, તખ્ત, ઝુમર વગેરે બીજોરી સામાનથી
 શણગારીને ઘરની શોભામાં ને સુખાકારીમાં વધારો કરે છે
 એ ખરું; પણ તે બધાંને અસલની બાંધણીની મજબુતી
 લજવી દુર ખેંસાડે છે. કોરણીની અખંડ શોભા ઉપર નોહ-
 નારા થોડી મુદતની રંગથી રંગેલી શોભાને પસંદ કરતા નથી.
 તોપણ પ્રાચીન શિલ્પ વિદ્યા કરતાં અર્વાચીન શિલ્પ વિદ્યા
 સુખાકારીમાં ને સગવડ પડતી બાંધણીમાં તો એક છે. પ્રા-
 ચીન કાળમાં જે ઓળરો ને સાહિત્ય હતાં તેજ ઓળરો ને
 સાહિત્ય આજે પણ છતાં આજનાં મકાનો શા વાર્તા નબળાં
 બને છે? અમદાવાદનાંજ બહાર અને શાહીબાગ કે કોઈપણ
 મસીદના જેવાં મજબુત મકાન આજે કોઈ ઇંજનેર બાંધી
 શકે એવો છે? તેને ઘોળાવીને કે રંગાવીને તેની શોભામાં—
 ઉપરની શોભામાં વધારો કરી શકીએ પણ તેવાં બીજાં મ-
 કાન આજે બંધાયે? ઘોળાબાધી કે રંગાબાધી ઉલટી તેની
 કોરણી વગેરેના બારી ખુબી જતી રહે છે, જે શિલ્પ વિદ્યા
 વડે બહાર જેવાં મજબુત ને સરખેજના રોજ જેવાં સુંદર
 કોરણીનાં શોભાપમાન મકાન બંધાયાં તે શિલ્પ વિદ્યા આજે
 ક્યાં જતી રહી? અસલની મજબુત ને ઝીણી કોરણીવાળી

શિલ્પ વિદ્યાને આજની સગવડવાળી ને શોભાયમાન કરનારી શિલ્પ વિદ્યા માથે મેળવી દેાય તો તે વિદ્યાવડે યએલાં મકાન કેવાં બને ! પ્રાચીન ઇમારતો ક્યા ને કેવાં યુનાવડે બાંધેલી, કેવી કારીગરીને કેવાં હથીઆરોવડે બાંધેલી તે હાલના આલાક ઇજનેરોએ શોધી કહાડી તે પ્રમાણે હાલની વિદ્યામાં મેળવણી કરી બંનેના મીશ્રણથી મકાનો બાંધવાં જોઈએ. કે જ્યો તેમનાં, રાજકર્મીનાં ને તેમની વિદ્યાનાં આવતા જમાનામાં વખાણ થાય. મુસલમાનોનાં, રાજ્ય અને પાદશાહોનાં સેકડો વરસ થયાં તોપણ આપણી આગળ અમર નામ ધરેછે તે કોણ ? મજબુત ને ઝીણી કોરણીની કારીગરી અંગ્રેજ સરકારનું રાજ ગયા પછી (પરમેશ્વર ઘણાં વરસ રાખે) તેમના બંગલા, તેમના પુલો, ને તેમની કોરટોના મકાનો પાંચસે તો શું પણ સો વરસ પછીના જમાનાને અંગ્રેજ સરકારની પાદગીરી આપનારાં છે? જેમ આપણે પાંચસે અને હજાર વરસ પરના મહાપુરુષો, મહારાજાઓ અને પાદશાહો તેમનાં કરાવેલાં શુભ કૃત્યોવડે જોઈએછીએ, તેમ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ ગયા પછીના સો વરસ ઉપરનો જમાનો અંગ્રેજોના મહાપુરુષોને અને અંગ્રેજ સરકારને જોશે ? ના. માટે બેહેતરેછે કે હાલની રીતમાં સુધારો કરવો જોઈએ, જે તેમ નહીં થાય તો જરૂર તે જમાના સુધી હાજની પ્રાચીન ઇમારતો ટકી રહી તેમના વખતની, તેમના બનાવનારની ને બનાવટની આગલા જમાનામાં નોંધ આપશું પણ હાલની નવી ઇમારતો તેમના

ઉપર રાજકર્તાનાં, તેમના બનાવનારનાં ને તેમના ઉપર થ-
એલી કરીગરીનાં નામ ને નિશાની સુદ્ધાં તે જમાનો આવ-
તા પેહેલાં જમીનપર લાંબી શાંતિ સુધી ગઈ હશે.

શિલ્પ વિદ્યાનીવાત પડતી મુકી સંચા વિશે વિચાર કરીએ.
જ્યારથી સંચાની શરૂઆત થઈ ત્યારથી આજસુધીમાં ઝનનની
પેઠે આપણા દેશમાં પણ કોઈ જાતનો સુધારો થયો હોય એમ
જણાતું નથી ને જો થયો હશે તો બહુ જ થોડો. બીજા દેશના
લોકો ધીમે ધીમે આગળ વધતા જાય છે ત્યારે આપણા લોકો
ઝીનની પેઠે ત્યાંને ત્યાં કે વખતે પાછા હોઈ છે. પુરોપીયન લોકો
પાંચસે વરસ પર આપણાં આપેલાં લૂગડાં પહેરતા તે, જેમના-
માં સંચા નામજ નહોતું તે, આજે આપણા કરતાં હજાર
દરજે સંચાની બાબતમાં સુધરી, આપણને લૂગડાં પુરં પાડતા
થયા છે!! પુસ્તકોની બાબતમાં આપણા દેશમાં લખવાનો રિ-
વાજ આજથી પચાસ સાઠ વરસ પર હતો. બાગવત પેહેલાં
સો રૂપીએ મળતું મુશ્કેલ તે સંચામાં છાયાથી દશ ગણી
ઓછી કીમતે મળે છે, તે પણ વિભાયતી ચંત્રોનો પ્રતાપ. એ
છપવાના સસ્તા ને સારા તથા પુષ્કળ કાગળો આપણને મળે
છે, તે પણ તેનાજ પ્રતાપ. ચપુ, ફલાનલ ને બનાત જેવાં
ઉત્તનાં કપડાં ઉપયોગી ને સસ્તાં એ સંચાનાજ પ્રતાપથી
મળે છે માટે તેવા ઉપયોગી સંચાએ આપણા દેશમાં લાવવા
જોઈએ. પણ તે બરાબરી આ સંચાએ આપણા હાથના સં-
ચા કેટલીક બાબતમાં જગતી દુર એસાડે છે. અમદાવાદી ઘોતી

જોડા જેવા વિલાયતી ધોતી જોડાની ધમક લાવો, લાવો અમદાવાદી ખીનખાખ જેવા વિલાયતી કીનખાખ, અમદાવાદી રેશ-મને જરીનાં કપડાં જેવાં વિલાયતી કપડાંનું બોજ રંગની ધમક લાવો. વિલાયતી એમની આગળ પાણી ભરેછે. હાથનું કામ મેહેનત ભરેલું પણ આવાં જરીઆનમાં વિલાયતીને લજવેછે.

આવાં આવાં આપણાં હાથનાં મેહેનત ભરેલાં પણ, વિલાયતી સંચામાં થએલાં કરતાં સારાં કપડાં, ને પ્રાચીન કોરણાં મજબુતી ઉપર મોહી જઈ આપણા હાલના સંચાઓમાં સુધારો કરવાનો છેજ નહીં એવું કોઈ કુલણજી સમજે તો તેમાં તે ઘણી ભુલ કરેછે. આપણું વખાણવાનું સાફ તો એટલુંજ પણ વખોડવાનું તો ઘણુંજ છે. આપણે ઘણી બાબતમાં સુધારા કરવાના છે. ખેતીવાડીના સંચાઓમાં સુધારો કરવાનું કામ જેટલું મુશ્કેલ છે તેટલુંજ આ હુબરોમાં કે સંચાઓમાં સુધારો કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. તેમાં જેમ વિલાયતી બોજરોની જરૂર છે ને તે માટે નાણાંની જરૂર છે તેમ આમાં પણ વિલાયતી સંચાની ને તે સાફ નાણાંની ભારે રકમોની જરૂર છે. આપણા લોકોને પૈસાઓ ખરો ઉપયોગ કરતાં આવડતો નથી. ઘરેણાં ઘડાવવાં, દાટી મુકવા કે ઘણું તો નાણાવટીને ત્યાં બાજે મુકવા એ ઉપયોગો આપણા લોકોને માલમ છે. ઘરેણાંની અંદર આપણા દેશમાં દર વરસે એટલો બધો પૈસો જાયછે કે તેને લીધે વેપારમાં આપણને નાણાંની તાણ પડેછે. ઘરેણાં પછાડે પૈસા ખરચવા એ

ખહુજ ખરાખ રીત છે. એથી ઘણીવાર જીવની હાની થાય છે. ને તેટલો પૈસો વેપારમાં આજો વપરાય છે. નાણાં દાટી મુકવાની રીત પણ તેટલી ને તેવીજ ખરાખ છે, કેમકે તે નાણાં પણ નિરૂપયોગી પડ્યાં રહે છે. આપણા દેશમાં થઈ ગએલાં મુસલમાની ને મરેઠી રાજના વારામાં લૂટાવાની ને લેઈ જવાની બીહીકથી આ માઠી ચાલ નીકળી છે. પરંતુ આજે લૂટાવાની કે લેઈ જવાની બીક નથી તોપણ તે ચાલ મટતી નથી. એથી વેપારને તેટલા નાણા જોટલી હાની પહોંચે છે. નાણાવટીને ત્યાં આજે મુકવાની રીત ઉપલી બંને ખરાખ રીતો કરતાં સારી છે, કેમકે પોતાને અને નાણાવટીને બંનેને લાભ થાય છે. પોતાને બ્યાજ મળે છે, એટલે બ્યાજ જોટલી રકમ વરસો વરસ પોતાની પુંજમાં વધે છે. તે નાણાવટી તેટલા નાણાનો વધારે વેપાર કરે છે તેથી તેટલો વેપારનો વધારો થાય છે. ઉપર કહેલી ધરેણાં કરાવવાની ને દાટી મુકવાની રીત બંધ કરી, તેટલાં નાણાં સારા ઉપયોગી સંખ્યા લાવવામાં અને સારાં કામો કરવામાં ખરચે તો વેપારમાં અલખત નાણાની છુટ થાય. કેમકે એ નદારી રીતોમાંથી ધરેણાં કરાવવાની બીલકુલ (બંધ થાય નહીં માટે) નહોતો થોડી ને દાટી મુકવાની રીત બીલકુલ બંધ થાય તો ઘણું નાણું વેપારમાં વધે, ને તેથી તેટલો વેપાર વધે. જો નાણાની છુટ એ રીતે થાય તો આપણને ઉપયોગી સંખ્યા તેમાંથી લવાય. એવા ઉપયોગી સંખ્યા કયા? સંખ્યાઓથી આપણને શા શા

લાભ થાય તથા તે દરેકમાં કેટલું ખર્ચ થાય તેનો અડસટો આપવાની મેં આ નીચે કોશિશ કરીછે. *

પહેલ વહેલો આપણે રૂનો સંચો લેઈએ. એ સંચો આપણને સૌથી વધારે ઉપયોગી છે. કેમકે આપણા દેશમાંથી ગએલા રૂનું વિલાયતમાં કાપડ વણાય છે અને તે કાપડ આપણા દેશમાં આવેછે ; તેને પેટે આપણને દરવરસે સાડા તેર કરોડ રૂપીઆની નગદી ઇંગ્લાંડને આપવી પડેછે. જો આપણા દેશમાં કાપડ વણવાના વિલાયતી સંચા દાખલ થાય તો તેથી આપણને એક વખત તે સંચાઓની કીમત આપવી પડશે પણ તેને બદલે દરવરસ કરોડો રૂપીઆનો ફાયદો થશે. વળી આપણા દેશમાં બનેલું કાપડ સસ્તુ પડશે તેથી ગરીબ ગરબા પણ તેનો ફાયદો લેઈ શકશે. આપણા દેશમાં હાલ સુરત, ભરૂચ ને અમદાવાદમાં કાપડ વણવાના સંચા થયા છે. પણ તે એટલા ને એવા નથી કે તેથી ઇંગ્લાંડના કાપડની આવક બંધ થાય. તેમજ આપણા દેશી રૂથી એ સંચાઓમાં બનેલાં કપડાં ઇંગ્લાંડનાં કપડાંની ખરાબરી પણ કરી શકતાં જાયી. આપણા દેશમાં અમરિકા જેવું ઉત્તમ પ્રકારનું રૂ, મારા પાછળ બતાવેલા ઉપાયોથી ઉત્પન્ન કરી શકાય તો તે રૂનું આપણા દેશના વિલાયતી સંચાઓમાં બનેલું કાપડ, બેશક ઇંગ્લાંડથી આવતા કાપડની ખરાબરી કરી શકે. માટે આપણું રૂ સાફ થવાને ડાકટર ફાર્મસ વૉટસનના કહેવા પ્ર-

---

*પી. આર. કોલાની ઓપડી ઉપરથી.

માણે રૂને માફકની આખી દુનીઆમાં નહીં આપેલી એવી આપણા દેશની જમીનને હવાનો ઉપયોગ કરી મેહેનત કરવી નોંધ્યે. ને તે રૂને વિલાયતી કાપડ વણવાના સંચામાં વાપરવું નોંધ્યે. એમ કર્યાથી આપણને ઘણો લાભ થવાનો, દર વરસે કરોડો રૂપાઆ પરદેશ જતા ખચે, ને ગરીબ ગરબાને સારાં કપડાં પહેરવાનો લાભ મળે. એ કાપડ વણવાના સંચાના ખરચનો અડસટો નીચે પ્રમાણે.

કપાસ લોઢવાનો સંચો, જેમાં ૨૫ ચરખા હોય ને જે સંચો દરરોજ ખારકલાક ચલાવ્યો તો દરરોજ દશખાંડી ચોખ્ખું ૩ કપાસીઆ થી જીરું પાડેછે. એ સંચાની કીમત દશ હજાર રૂપાઆ પડેછે. આ સંચામાં ચોખ્ખું થયેલું ૩, આપણા ચરખામાં પીલાએલા ૩ કરતાં સાડું થાયછે. આપણા ચરખામાં પીલાએલા કપાસીઆ સાથે થોડું થોડું ૩ વગી રહેછે, તેમ વિલાયતી ચરખામાં થતું નથી. વિલાયતી ચરખામાં સારી જાતનો કપાસ હોય તો ઘણો પીલાયછે. આપણા ચરખામાં બે કે એક માણસ નોંધ્યેછીએ, તારે પ્રમાણમાં વિલાયતી સંચામાં ઘણાંજ ઓછાં નોંધ્યેછીએ. આ બધાનો વિચાર કરતાં માલમ પડેછે કે વિલાયતી સંચો આપણને ઘણાજ ફાયદો કરીછે.

સુતર કાંતવાનો અને લૂગડાં વણવાનો સંચો—સુતર કાંતવાનો સંચો જેમાં રેંટીઆની દશથી અગીઆર હજાર ત્રાકો કાંતવાનું કામ કરેછે. તેમાં ખાર કલાક પ્રમાણે કામ કરતાં

વીશમાં નંબરનું દરરોજ વીશમાંડી સુતર કંતાયછે. એ સંચાનું
 ખરચ એકલાખ ત્રીશ હજાર રૂપીઆ થાયછે. લૂગડાં વણવાની
 ખર્ચે શાળા હાય એવા એક સંચો તેનું ખરચ ત્રીશ હજાર
 રૂપીઆ કરતાં લગાર વધારે થાયછે. એ સંચાએને માટે
 જોઈએ તે જગાનું અને ખીજું પરચુરણ ખરચ ઉમેરતાં
 એ બંને સંચાએનું કુલ ખરચ ચારલાખ રૂપીઆ થાયછે.
 આટલું ખરચ થાયછે, તો પણ તેમાં દરરોજ સુતર તથા
 કપડાં એટલાં થાયછે કે તેવા સંચાએના ધણીએને દરવરસે
 ધણો નફો થાયછે. મુંબઈમાં એવા સંચાએની કેટલીક કંપ-
 નીઓ થઈછે, તેમાં થએલો નફો તેમણે વહેંચી લીધાંછે તે
 નફો બાજ બાદ કરતાં કોઈવાર દશ અને કોઈવાર તેથી પણ
 વધારે ટકા નફો પડેછે. અમદાવાદ અને સુરતની કંપનીવા-
 જાએને પણ દરવરસે ધણો નફો થાયછે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ
 માલમ પડેછે કે એ સંચાએની આપણા દેશમાં ધણી
 અગત્ય છે.

લૂગડાં ધોવાના સંચાની પણ આપણા દેશમાં કાંઈ થોડી
 જરૂર નથી. આપણા ધોખી બાપડા રોજ હાથ પટકીને મરી
 જાય, તો પણ સંચામાં જેવાં લૂગડાં ધોવાયછે તેવાં ધોવાતાં
 નથી, તેના જેવી સફાઈ આવતી નથી. અને દરરોજ તેટલાં
 લૂગડાં ધોવાતાં નથી. પણ વિલાયતી સંચાની કીમત એટલી
 બધી થાયછે કે તે આપણા ધોખી જાતે વેચાય તો પણ
 પુરી થાય નહિ. એવા કપડાં ધોવાના સંચાની કીમત વરાળખંત્ર

સાથે ૧૫ હજાર રૂપિયા લગભગ થાયછે. અચ્છી કરવાનો અને રંગવાનો સંચો ધોવાના સંચા સાથે લાવે તો એ ત્રણે સંચાની કીમત તથા તેમને માટે જગા બાંધતાં અને બીજા પરચુરણ સામાન લાવતાં કુલ પોણામેલાખ રૂપિયા ખરચ થાયછે. એ સંચો કોઈ ધોબી લાવીને ચલાવે એવી આશા આપણે રાખીએ તો તે બર્થછે. પણ જો કોઈ પૈસાદાર શ્રીઓ એ કામ માથે રાખી, ધોબીને નોકર રાખી કામ ચલાવે તો આખા અમદાવાદ જેવા શહેરને એવા એક કે બે સંચા બસ થઈ રહે, આ રીતે થાય તો બાકીના ધોબીઓ નિરુદ્ધમી થઈ રહે, તેમને બીજા ધંધો કરવો પડે, તેથી દેશમાં સસ્તુ કામ થાય અને ધંધો તથા દોલત વધે. વિલાયતી રંગબેરંગીત કપડાં કેવાં સુંદર રંગાઈને અને ધોવાઈને આવે છે, જે આપણને મોહીની પમાડે છે, તે ઉપલા સંચા લાબાથી વિલાયતી ગરજ સારશે.

છોટ છાપવાનું કામ આપણા પ્રાંતમાં છેજ નહીં. પણ બાવસાર લોકો કેટલીક જાતના સાક્ષા વગેરે છાપેછે. ગળીઆરા ગળીના અને બીજા રંગ ચઢાવેછે. તેની પણ ઉપર કહેલો સંચો આબાથી ગરજ પડશે નહીં. પણ છોટ છાપવાનો સંચો જુદો થાયછે. છોટની મૂળ પેદાશ હિંદુસ્તાનમાં છે. આ દેશમાંથી પહેલાં હજારોવાર છોટ યુરોપ ખંડમાં જતી. તે જોઈને ત્યાંના લોકોએ છાપવાની કળામાં સુધારો કરી આપણા કરતાં એવી સારી છોટ બનાવેછે કે આપણે આપણા દેશી

છીંટનો ભાવ પુછતા નથી. આપણેજ વિલાયતી છીંટ વાપરીએ છીએ. આપણે જાણતા પણ નહોતા કે છીંટ આપણા દેશની મૂળ પેદાશ હશે. અંગ્રેજીમાં એને કાલીકો કહે છે, અને તે નામ કાલીકોટ ઉપરથી પડ્યું છે. મહાબારકાંડા ઉપરના કાલીકોટ અંદરમાંથી યુરોપના લોકો દર વર્ષે હજારો વાર છીંટ ખેતાના દેશમાં લેઈ જતા તે ઉપરથી એ નામ પડ્યું છે. જે લોકો આપણા દેશમાંથી એ છીંટ લેઈ જતા, તેજ લોકો તેમાં મુધારો કરીને સંચાની મદદથી એવી સારી ને જથાબંધ બનાવે છે કે આપણે પણ તેમનો માલ ખરીદનારા થયાછીએ. જે લોકો જે માલ વેચનારા હતા તેજ લોકો તે ખરીદનારા થયા છે. આપણા પ્રાંતમાં એની ખપત ઓછી નથી. જો એવા છીંટ છાપવાના સંચા પણ આપણા પ્રાંતમાં કોઈ પેસાદાર શ્રીઓ આગેવાન થઈને કહેવે તો તેને ધણો લાભ થાય; ને આપણા પૈસા પરદેશ જતા બચે એવા સંચાની કીમત, મકાન તથા બીજા બધા પરચુરણ સામાન સાથે અઠી લાખ રૂપિયા થાય છે.

રેસમી કપડાં બનાવવાનાં કારખાવાં આપણા પ્રાંતમાં સુરત, અમદાવાદ, વડોદરા વગેરે ધણે ઠેકાણે છે. યુરોપમાં સંચાની મદદથી પણ રેસમી કપડાં ઉત્પન્ન થાય છે. પણ એ બંને જાતનાં કપડાંમાં ફેરફારી જાતનો દેશી માલ પોતમાં બીજી જાતના યુરોપીઅન સંચામાં ઉત્પન્ન થએલા માલ કરતાં ચલતો થાય છે. એ બાબત પાછળ કાપી મળેલું. પણ વિલાયતી

માલની ઉપરની શાલા આપણને કોઈવાર મોહિત કરે છે. દેશી સંચામાં પુષ્કળ થતું નથી તેથી તેના ઉપર મજૂરી વધારે ચઢી વધારે મોઢું થાય છે. મોટે વિલાયતી સંચો આપણા દેશમાં મોઢા લાવે તો તે કાંઈ ખોટું નથી. રેશમ સાફ વાપરે તો હું ધારતો નથી કે તે, સંચામાં થએલા માલ કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતો થાય. વળી એ સંચાની મદદથી માલ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. મોટે ને એ સંચામાં થોડો ફરફાર કર્યાથી કીનખામ જેવાં જુદીદાર જરીનાં કપડાં બની શકે એવું હોયતો અલખત એ સંચો આપણું પ્રાંતને ઘણો ફાયદો કરે. ત્યાંના સંચામાં જુદી જુદી જાતની ભાતો અને રંગો તો બની શકે છે; પરંતુ કીનખામ બને કે નહિ એ શક પડતું છે. પણ એ સંચામાં ફરફાર થયાથી કીનખામ જેવાં કપડાં થઈ શકે એવું હોય તો એ સંચો ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે. એવા સંચાની કીમત ૯૫૦૦૦ રૂપીઆ અથવા લગભગ એકલાખ રૂપીઆ થાય છે. એ સંચામાં રેશમના કોશ્ટામાંથી રેશમ ઉઠેલી, સાફ થઈ તેના તાંતણાની ગોઠીઓ થઈ, તેના ઉપર જેવા રંગ ચઢાવવો હોય છે, તેવો રંગ થાય છે; ને તેનાં કપડાં વણાય છે. કોઈ પૈસાદાર ગૃહસ્થ આ કામ માથે લે તો, તેમાં તેને ઘણો લાભ થાય એમાં શક નથી.

એ પાછળ કહ્યું છે કે તેલ તલ, દીવેલી, સરસવ, ડોળી અને કોપરાંમાંથી મૂખ્યત્વે આપણા દેશમાં કઢારે છે. પણ આપણી ધાણી એવી સાદી છે કે ધણી મહેનત ખડતાં

છતાં પણ જોળમાં તેલનો ઘણો ભાગ રહી જાય છે. એ ન રહે, હાથને ઘણી મેહેનત ન પડે અને બળદની જરૂર ન પડે તથા પુરૂકળ તેલ તૈયાર થાય એવા સંચા યુરોપખંડમાં થાય છે. તેઓ વરાળથી ચાલે છે. એવી આપણી સાદી તેલ બનાવવાની ધાણીઓ અમદાવાદ, ગોધરા, મોડાસા વગેરે ઘણાં ગામોમાં છે. તેને બદલે કોઈ પૈસાદાર ધાંચી અગર પેપારી એવી વિલાયતી ધાણીઓ લાવે તો તેને ઘણા નફો થાય. એવી ધાણી દરવરશે ૪૦૦૦૦ મણ તેલ પેદા કરે છે. એ સંચાનો કીમત, મકાન વગેરે બનાવી તૈયાર કામ ચલાવવા લાયક કરતાં કુલ ૬૦૦૦૦ રૂપીઆ થાય છે. એ સંચાઓમાં બનેલું તેલ મીણબતીઓ અને સાબુ બનાવવામાં કામ આવે છે. ઘોળાસાબુ અને મીણબતી કોપરના તેલની બને છે. ઇંગ્લાંડમાં એ સંચાઓમાં કપાસીઆ પીલીન તેલ કહાડે છે, અને તે તેલ પણ સાબુ બનાવવામાં ઘણું ઉપયોગી છે.

કાગળ બનાવવાના સાદા હાથે ચલાવવાના સંચા આપણા પ્રાંતમાં સુરત અને અમદાવાદમાં છે, પણ તે કાગળ દેથી કાગળો જેવા જડા ને ખરેખરડા હોય છે—ઝીણા ને સફાઈદાર હોતા નથી, એ જડા ને મોંઘા કાગળોની અપત રોજમેળ ને બીજા ઘણી મુદત ચલાવવાના નામા સીવાયના કોઈ કામમાં થતી નથી. આખણે છાપવામાં ને લખવામાં દર વરસે હજારો રૂપીઆના કાગળ યુરોપખંડના મનાવી વા-

પરીએ છીએ, તેને બદલે તેના કાગળ આપણા દેશમાં
 અને અને તે આપણે વાપરીએ તો આપણને દર વરસે હ-
 જારો રૂપીઆનો બચાવ થાય. ને તે સંચો લાવનારને હજારો
 રૂપીઆનો દર વરસે લાભ થાય. એવા એક સંચાની
 કીમત કામ ચલાવવા લાયક સંચો ગોઠવવાના ખર્ચ સુધાં
 પાણામે લાખ રૂપીઆ થાયછે. પણ તે કીમત એ સંચામાં
 થતા ૪૦૦૦૦ મણુ અથવા લગભગ બાર રતલની દોઢ લાખ
 રીમ કાગળ તૈયાર થાય, તેની કીમત આગળ કાંઈ ગણતીમાં નથી.

લુહારના કામના સાધારણ સંચા આપણા દેશમાં હોય તો
 કાયદો કરે. લોઢાનાં સાધારણ એજારો બનાવવાને લુહાર હાથે
 આટલી બધી મહેનત કરેછે, તેને બદલે વિલાયતી સસ્તી
 કીમતનાં થોડી મહેનતવાળાં એજારોનો આપણા દેશમાં ઉપ-
 યોગ થાય, તો આપણા લુહારોને મહેનત ઉગરે ને ઘણો
 કાયદો થાય. આપણા દેશમાં ઇંગ્લાંડથી હજારો રૂપીઆનું
 મોણું ને ખરૂં લોહું આવેછે. હજારો રૂપીઆનાં એજારો ચપુ,
 કાતર, સોય વગેરે આવેછે. તે બનાવવામાં વિલાયતી સંચો
 આપણા દેશમાં કામમાં લેતો આપણા લુહારોને અગર તેના
 માલિકને તે ઘણી કમ ઈ કરી આપે, ને થોડી મહેનત ને
 થોડે માણસે ઘણો માલ તૈયાર થાય, ને તેથી તે માલ સસ્તો
 પણ પડે.

પણ લોઢાનો મોટો સંચો જેમાં બધી જાતના સંચાનાં એ-
 જારો, રેલવેના પાટા, ને બીજાં એજારો વગેરે બને એવા

સંચો આપણા પ્રાંતના મોટા શહેરોમાં આણવો નોંધ્યો. ઉપર કહેલા ભાત ભાતના સંચાઓમાં નોંધતો સામાન અને બીજાં ઓળંગરો એ સંચા વિના પુરાં પાડી શકાવાનાં નહીં, માટે તે સંચાની તો જરૂર પડવાની. મુંબાઈમાં ને કલકત્તામાં એવા સંચાઓ આણેલા છે જેના ધણીઓને દર વરસે ધણા નફા થાય છે. તેમનો દાખલો સ્વર્ગ આપણા પ્રાંતના શહેરોમાં પૈસાદાર શ્રીશ્રીઓ એ સંચો લાવે તો તેમને પણ ધણા લાભ મળે. એ સંચાની કીમત ગોઠવતાં, મકાનનું અને બીજું અરચ વગેરે મળીને ત્રણ લાખ રૂપીઆ થાય છે. પણ તેમાં પેદા થતા માલની કીમત આગળ તે કાંઈ નથી.

સુથારના કામનો કાઠ આપણા પ્રાંતમાં ઉત્તર, પૂર્વ ને દક્ષિણનાં જંગલોમાં કાંઈ ઓછો થતો નથી. પણ તે કરતાં સારો કાઠ મલબારથી આ પ્રાંતમાં આવે છે. એ કાઠને વેહેરને પાટડો, પાટડીઓ, બુજીટીઓ, પાટીઓ કે બારણાં કરવાને વેહેરતાં કેટલી મહેનત પડે છે. સુથારનાં બધાં ઓળંગરો હાથે ચલાવવાનાં છે. પાણીથી ચલાવવાનાં પણ નથી. તો વરાળથી ચલાવવાનાં તો હેયજ ક્યાંથી ? વિલાસતી લોકડાંના કામ કરવાના સંચા ચાર જાતના છે. ૧ લો વેહેરવાનું કામ કરનારો, ૨ જે બારણાં ને બારીઓ કરનારો, ૩ જે પેટીઓ કરનારો, ૪ થો માડી વગેરેનાં પૈડાં કરનારો. તેમાં ૧ લાખી ૨૧૦૦૦, બીજાની ૧૪૬૦૦, ત્રીજાની ૨૦૦૦, ને ૪ થાની ૨૦૩૪૦ રૂપીઆ કીમત થાય છે. એ ચારે સંચા એક માણસ લાવી

એક ડોકાણે રાખી, મકાન વગેરે બંધાવી તૈયાર કામ ચલાવવા લાયક બનાવે તો એ બધાની સામઠી કીમત હોઠ લાખ રૂપીઆ થાય. પણ એટલા રૂપીઆ ખરચે તેના બદલામાં તે ખારી, ખારણાં, પેટીઓ વગેરે એટલું બધું બનાવી નફો મેળવે કે તે રૂપીઆ ખરચ્યા તેને પ્રમાણ પડે.

દાણા દળવાનો સંચો આપણા દેશમાં ઘંટી છે. બાજરી, જીરુ, ધજા અને બીજાં જે અનાજનો લોટ કરવો હોય તેને એ ઘંટીમાં દળે છે. એ ઘંટીનું આજર ઘણું કરીને દરેકના ઘરમાં હોય છે. એ ઘંટી હજારો વરસ પર જોવી હતી તેવીને તેવી વગર ફરફાર થયે આજ સુધી આપણા દેશમાં ચાલે છે. પણ તેમાં હાથની મેહેનત ઘણી પડે છે. તેથી તથા તેમાં જોડાએ તેટલો જથ્થાબંધ લોટ થતો નથી, તેથી લોટ દળનારીનો બાપ મોંઝો પડે છે. યુરોપ ખંડમાં વારા ફરતી ઘણી જાતના મુધારા થયા. હાથની મેહેનત જગ માટે પેહેલાં પવનથી અને પાણીથી એ ઘંટીઓ ચલાવી. અને છેલ્લા સૈકામાં જ્યારે વરાળયંત્ર દરેક સંચામાં કામ લગાડ્યું, ત્યારે તે વરાળયંત્રને ઘંટીમાં પણ જોડ્યું. એ યંત્રના જોરથી ઝીણો, જલદીને જથ્થાબંધ લોટ દળાય છે. આપણા દેશમાં યુરોપ ખંડની પેઠે રોટલી કરીને બજારમાં વેચવાનો રિવાજ હિંદુઓની જાતી બંધનથી નથી. (પણ મુસલમાનોમાં એ ચાલે છે) તેથી એ યંત્રમાં દળાયેલો લોટ હિંદુઓમાં જથ્થાબંધ ખપે નહીં. રોજના દળાવનાર થોડા કેમકે મરીયા તો પૈસા ખરચે નહીં-હાથે દળે.

પણ જ્યો મોદીને ત્યાંથી લોટ લે છે તે તથા મોદી દળનારી પાસે દળાવે છે તે, આવી ઘંટીવાળા પાસે દળાવે તો ફાયદો થાય. નાતવરામાં જથ્થાબંધ લોટ જોઈએ તે નાતવાળો દળનારીને બદલે આ સંચાવાળા પાસે સસ્તું દળાય માટે દળાવે. મતલબ કે મોટા શેહેરમાં એવી એકાદ ઘંટી હોય તો લોકોને ઘણી ઉપયોગી અને તેના ધણીને ફાયદાકારી થઈ પડે. તેમજ લસ્કરની છાવણીમાં અને લઢાઈના વખતમાં લસ્કરમાં જ્યાં સૈકડો મણુ લોટ રોજ જોઈએ ત્યાં એ ઘંટીથી વધારે ફાયદો થાય છે. ત્યાં એ ઉતાવળી દળનારી ઘંટી ધણી જરૂરની થઈ પડે છે. કેમકે દરરોજ દશ કલાકમાં એ ઘંટી ૧૫૦ બુશલ અથવા ૧૨૫ મણુ લોટ દળે છે. એ ઘંટીને ગોકવીને દળવા લાયક તૈયાર કરતાં દસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થાય છે.

આપણા કુંભારો નાળો અને ઇંટો હાથે બનાવે છે. તે સારૂ ચાકવિના કુંભારને બીજું કોઈ મૂખ્ય ઓળખ નથી. જો નાળો ને ઇંટો કરવાનો, તેમને સુકવવાનો ને પકવવાનો, યરાળનો સંચો આણે હોય તો તેની કીમત આપણને સસ્તી પડે, ને માલ સારો ને શોભાયમાન બને. જેથી આપણાં ઘર અને હવેલીઓ શોભી નીકળે. આપણી ઇંટો સુંદર અને સરખી હોતી નથી. ને સંચામાં સરખી ને શોભાયમાન થાય છે. આપણી ઇંટોને સરખીને સફાઈદાર કરવાને ફરીને ઘડવી પડે છે. તેમ આ સંચામાં બનેલી ઇંટોને ફરીને ઘડવી પડતી નથી. તેથી તે ઘડામણનું ખર્ચ પણ આપણને ઉગરે. એવા સં-

આમાં દરરોજ બારથી પંદર હજાર ઇંટો તૈયાર થાય છે. અને તે સંચાની કીમત તથા મકાન વગેરેનું મળીને ૪૦૦૦૦ રૂપીયા ખર્ચ થાય છે.

આ બધા સંચા ચલાવવાને પાણી-ચોખું પાણી અને વિલાયતી કોયલા તથા લાકડાં જોઈએ. આ ત્રણવાનાં જ્યાં બરાબર પુરાં પડે નહીં, ત્યાં તે સંચો નિરૂપયોગી થાય, અથવા તે ઘણાં મોંઘાં પુરાં પડે તો તેના ઘણીને ફાયદાને બદલે હિલકું નુકશાન થાય. માટે એ બધા સંચાઓને લાયકનો આપણે પ્રાંત કરવા સાર, આપણે પ્રાંત એ સંચાઓને એ ત્રણવાનાં પુરાં પાડે, એવા કરવો જોઈએ. ચોખું પાણી જ્યાં મોટી નદીઓ વહે છે ત્યાં મળી શકે. જેવી કે તાપી, નર્મદા, મહાનિ સાબરમતિ. એ પાણી ખુટવું ન જોઈએ, માટે તે બારે માસ વહેતી નદી વિના બીજા કોઈ ઠેકાણે મળી શકે નહીં. એવી વહેતી નદીઓ એ ચારવિના આ પ્રાંતમાં બીજી વધારે થોડીજ છે. માટે એ ખોટ પુરી પાડવાને, ઠેકાણે ઠેકાણે નહેરો ખાંધી, બને તે નદીઓનું પાણી વાળી લાવી, નહેાવ તે ઠેકાણે ચોખું પાણી સરકારે પૂરું પાડવું જોઈએ. ખેતીવાડી સુધારવામાં પણ એ બાબત ખતી અગત્યની છે. ને તે, તે બાબતમાં મેં સારી પેઠે કહેલું છે; એટલે આ ઠેકાણે વધારે લખવાની જરૂર નથી. પણ તેજ ને તેવીજ બલકે તેથી વધારે અગત્ય આ બાબતમાં છે. તે પુરી પાડ્યાથીજ આ બંને (ખેતી ને સંચા) કામ ચાલશે. સંચામાં બીજી અગત્યની બાબત તે કોયલા છે.

એ કોયલા આપણા દેશમાં ઇંગ્લાંડથી આવેછે. અને તેથી તે મોઢા મળેછે. અને તેજ કારણથી સંચા અને તેમાં અનેકું કામ મોંઘું પડેછે. કેમકે સંચામાં કોયલા ઘણા અપેછે. આપણા દેશમાં એટલે હિંદુસ્તાનમાં નીજમના રાજમાં ને વરાડમાં કોયલાની ખાણો નીકળી છે. તેમજ નર્મદા નદીને કાંઠે નીકળે એવો સંભવ છે. જો નર્મદા કાંઠે કોયલાની ખાણો નીકળે, ને નીજમ તથા વરાડના મુલકમાંથી પુષ્કળ કોયલા મળે તો આપણને વિલાયતી કોયલાની ગરજ રહેશે નહિ. આપણા કોયલાજ ખસ થશે. ને તે વિલાયતી કોયલા કરતાં મોઢા પડવાથી આપણા સંચા મોઢા નહિ પડે. અને તેથી તેમાં ઉત્પન્ન થએલો માલ પણ મોંઘો નહિ થાય. નીજમના રાજમાંથી કોયલા ખોદાયછે, પણ નર્મદા કાંઠે કોયલાની ખાણો નીકળશે એવું ઘણા ભૂસ્તર વેત્તાઓ કહેછે, પરંતુ તેની પુરતી તપાસ સરકારે કરાવી નથી; તે કરાવી, જો ખાણો નીકળે તો ખોદાવી કોયલા કઢાવવા જોઈએ. કોયલાનું કામ લાકડાં કરે, પણ તે સારૂ આપણને મુશ્કેલી છે. અમદાવાદમાં બે સંચા છે એટલામાં તો ગરીબ લોકો યુમ પાડેછે. કે લાકડાં મોંઘાં થયાં, ભરૂચ ને સુરતમાં પણ એમજ થયુંછે કેમકે આપણા પ્રાંતમાં જંગલો ઘણાં નથી. ને છે તે ઘણાં દૂરછે. તેથી ત્યાંનાં લાકડાં મહિલા મુલકમાં આવતાં ઘણાં મોંઘાં પડે માટે આવતાં નથી. ને આવે તો અપવાં પણ મુશ્કેલ પડે. તેમ છતાં તેવડે ચલાવે તો પણ એ જંગલો એટલાં બધાં

નથી કે ઉપર કહેલા જથાબંધ સંચા આપણા દેશમાં ધાયતાં લોકડાં પુરાં પડી શકે. માટે અખૂટ કોયલાની ખાણો (જે ઇશ્વર કરે ને નર્મદા કાંઠે નીકળે) ની અગત્ય છે. તે વિના બધા સંચાઓ સહી સલામત ચલાવવાને ધણી મુશ્કેલી છે.

એ સંચાઓ ચલાવવાને આપણને અંગ્રેજ ઇજનેરની દરેક સંચામાં જરૂર પડવાની; ને તેઓને મોં માગ્યો પગાર આપવો પડવાનો ને તેથી પણ એ સંચાઓનો માલ આપણને થોડો ધણો મોંત્રો પડવાનો. આપણા દેશના મુતાર, લુહાર વગેરે કાંઈ છેક ઢઢા નથી. પણ તેઓ કેળવાયલા નથી. મંત્રોની ખાસીઅતો તેમને માલમ હોતી નથી. જો તે બાબતની તેમને સમજણ આપવામાં આવે, ને તે સંચા ચલાવવાની તેમને કેળવણી આપવામાં આવે તો આપણા દેશના કેટલાક ચાલાક કારીગરો યુરોપીઅનોને પણ વઠાવે એવા નીકળે. પણ એવી કેળવણી, મળ્યાવિના તેઓ મૂર્ખ ને અત્તાન રહેલા છે. માટે એ જાતની કેળવણી આપનારી એક સારી સ્કુલ અથવા હુબરશાળાની જરૂર છે. ને તેમાં એક હોંશીઆર યુરોપીઅન ઇજનેર રાખ્યો તો તે આપણા દેશી કારીગરોને કેળવી હોંશીયાર કરશે ને પછી તે આપણા દેશના સંચા ચલાવવાને લાયક થશે. એ રીતે આપણને દેશીજ પુરતાં માણસો મળશે. ને ઇજનેરોનો ફુકાળ પડશે નહીં. એટલુંજ નહીં પણ નાણાંનો પણ ખચાવ થશે.

પણ હમણાં એક નવો કાયદો સરકારે કહાડ્યો છે કે સંચા-

આમાં ઇંજનેરી વિદ્યામાં પાસ થએલા સરટીફીકેટવાળા ઇંજનેર રાખવા. આવા ઇંજનેરો આ કાયદાથી કેટલા પુલાશે ને મોંઘા થશે. પણ તેથી ઇંજનેરો! પુલીને શેખચાલીની પેઠે ન કરતા કે આટલા બધા સંચા નીકળશે ત્યારે તો તમે ધણાજ મોંઘા થશો. એટલા સંચા નીકળવાનો બ્યારે વખત આવશે ત્યારે તેનીજ સાથે મેં ઉપર કહી એવી સ્કુલની અગત્ય પડશે. અને તેમાં તો દેશીકારીગરોનાં છોકરાં તમારી વિદ્યા શીખી તમારા જવા થશે. ને તે તો કાળી ચામડી તમારા કરતાં સ-સ્તી વેચાશે એટલે તમારો ભાવ ત્યારે તો આજના કરતાં પણ એછો થવાનો. “આંખે માર ને કલાલે લેખાં, જતે વખતે કાંઈ ન દેખાં.”

પ્રકરણ ૩ જી.

વેપાર વધવાનો ઉપાય.

કોઈ પણ દેશનો બોહોળો વેપાર થવાનો તે દેશની દોલત ઉપર આધાર રાખે છે. દોલત અને માલની છત પુષ્કળ થઈ તો વેપાર વધવો એ મુશ્કેલ કામ નથી. ખેતીના માલની અથવા હુન્નરોના સંચાઓની મદદથી માલની બોહોળી છત થવાનો ઉપાય મેં પાછલા પ્રકરણોમાં બતાવ્યો છે. માટે આ ટુકાણે નાણાની છત થવાનો અથવા દેશની દોલત વધવાનો ઉપાય આપણે ખોળીએ.

નાણા સંબંધી હાલત સુધારવાના ધણા ઉપાયોછે. પેહેલું તો જ નાણું આપણા દેશમાં નકામું પડ્યું રહેછે, તેને વેપારના કામમાં લેવું જોઈએ. હું એકવાર પેહેલાં કહી ગયોહું, તો પણ આ ટેકાણે મને ફરીને જણાવવાની જરૂર પડેછે કે આપણા દેશમાં ધરેણાં ગાંઠાં કરાવી, તેમાં નાણું રોકવાનો જોશો ચાલે; તેટલો ડુનીઆમાંના બીજા કોઈ દેશમાં નથી. એમાં રોકાયેલું નાણું દેશમાં નિરૂપયોગી રહેછે. એના જોવાજ ખુરો ચાલ નાણું દારી મુકવાનોછે. પેહેલાંના ધૂટારાઓની બોલીકથી આ ચાલ નીકળેલી, પણ હવે એવી બોલીક રહી નથી; માટે એ ચાલ છોડી દેઈ, તથા દારેલું નાણું બહાર કહાડી વેપારના કામમાં લેવું જોઈએ. આપણા દેશમાં દર વરસે કેટલું નાણું દટાયછે તથા ધરેણાં ગાંઠાં ઘડાવવામાં જાયછે તે નીચે લખેલી હકીકત ઉપરથી માલમ પડશે.

ધરેણાં ગાંઠાં કરાવવામાં અને દારવામાં આપણા દેશમાં દરસાલ કેટલું નાણું જાયછે, તે જાણવાને માટે આપણે જાણવું જોઈએ કે આપણા દેશમાં દરસાલ કેટલું નાણું પરદેશથી આવેછે ને કેટલું પરદેશ જાયછે. તે જાણવાને માટે સન ૧૮૬૧થી સન ૧૮૭૦ સુધીના પુરાં થતાં દશ વરસની આવક તે જવકનો મુકાબલો આ નીચે કરી બતાવ્યોછે.

સાન.

કેટલું નાણું આપ્યું.*
સોનું. રૂપું.

સન ૧૮૬૧ માં...	૪૫૦૦૦૦૦૦...	૬૩૦૦૦૦૦૦...
સન ૧૮૬૨ માં...	૫૨૦૦૦૦૦૦ ..	૬૭૫૦૦૦૦૦...
સન ૧૮૬૩ માં...	૭૦૦૦૦૦૦૦...	૭૭૫૦૦૦૦૦ ..
સન ૧૮૬૪ માં...	૮૦૦૦૦૦૦૦...	૧૮૦૦૦૦૦૦ ..
સન ૧૮૬૫ માં...	૬૬૦૦૦૦૦૦...	૧૧૫૦૦૦૦૦ ..
સન ૧૮૬૬ માં...	૬૭૫૦૦૦૦૦...	૨૦૨૦૦૦૦૦૦ ..
સન ૧૮૬૭ માં...	૪૬૬૦૦૦૦૦...	૮૬૬૦૦૦૦૦...
સન ૧૮૬૮ માં...	૪૭૫૦૦૦૦૦ ..	૭૦૦૦૦૦૦૦ ..
સન ૧૮૬૯ માં...	૪૧૬૦૦૦૦૦...	૧૦૦૦૦૦૦૦૦...
સન ૧૮૭૦ માં...	૫૫૦૦૦૦૦૦...	૮૫૦૦૦૦૦૦...
કુલ	૬૧૩૨૦૦૦૦	૧૦૩૬૬૦૦૦૦
	૧૦૩૬૬૦૦૦૦	

૧૬૫૦૧૦૦૦૦ કુલ આપ્યા.

૧૩૬૨૦૩૦૦૦ કુલ ગયા.

બાકી રહ્યા. ૧૫૧૩૮૯૭૦૦૦

કેટલું નાણું ગયું.*
સોનું. રૂપું.

૧૦૦૦૦૦...	૧૧૦૦૦૦૦૦
૫૦૦૦૦ ..	૬૭૫૦૦૦૦
૩૩૩૦૦૦...	૧૦૭૦૦૦૦૦
૨૭૫૦૦૦...	૧૨૪૦૦૦૦૦
૩૫૦૦૦૦...	૧૪૧૦૦૦૦૦
૬૪૫૦૦૦...	૧૫૪૦૦૦૦૦
૭૪૦૦૦૦૦ ..	૧૭૧૦૦૦૦૦
૧૬૦૦૦૦...	૧૩૭૦૦૦૦૦
૧૨૦૦૦૦૦...	૧૩૭૦૦૦૦૦
૧૦૦૦૦૦૦...	૮૨૦૦૦૦૦
૧૩૧૫૩૦૦	૧૨૩૦૫૦૦૦
૧૦૩૦૫૦૦૦૦	

૧૩૬૨૦૩૦૦૦ કુલ ગયા.

આ કોઠી આપ્યા હિંદુસ્તાનને માટે છે. (રમ કલ્યાણેચ્છું ઉપરથી)

ઉપર પ્રમાણે ઉપર કહેલાં દશ વરસમાં પરદેશથી ૧૬૫ કરોડ ની નગદી આપણા દેશમાં આવી તેમાંથી લગભગ ચૌદ કરોડની નગદી પરદેશમાં આપણે મોકલી ગણી તે બાદ કરીએ તો બાકી ૧૫૧ કરોડ રૂપિયા એ દશ વરસમાં આપણા દેશમાં બચ્યા. તેની સરાસરી કહાડતાં દર વરસે લગભગ ૧૫ કરોડ રૂપિયા હિંદુસ્તાનમાં વધારે આવ્યા. એ નાણા-માંથી એજ મુદતમાં શીકા પાડવામાં કેટલા વપરાયા તે જાણવાથી માલમ પડશે કે બાકીની નગદી ઘરેણાં ગાંઠામાં ને ઘટ્ટી મુકવામાં ગઈ, ને જે નગદીના ટંકશાળમાં શિકા પડ્યા તેજ નગદી વેપારમાં વપરાઈ. ટંકશાળમાં એ દશ વરસમાં કેટલી નગદી ગઈ તે માલમ પડવા સાર એનો આ નીચે કોઠો પાડી બતાવ્યું છે.

સરકારી ટંકશાળમાં સોનું, રૂપુ ને તાંબુ શિકા પાડવામાં કેટલું ગયું તેનો કોઠો.

સાલ	સોનું.	રૂપુ.	તાંબુ.	કુલ.
સન ૧૮૬૧ ..	૭ લાખ ..	૫૬ કરોડ ..	૨૪ લાખ ..	૫૬ કરોડ
સન ૧૮૬૨ ..	૬ લાખ ..	૭ કરોડ ..	૧૫ લાખ ..	૭ કરોડ
સન ૧૮૬૩ ..	૧૩ લાખ ..	૯ કરોડ ..	૧૫ લાખ ..	૯ કરોડ
સન ૧૮૬૪ ..	૫ લાખ ..	૧૧ કરોડ ..	૨૬ લાખ ..	૧૧ કરોડ
સન ૧૮૬૫ ..	૬ લાખ ..	૧૦ કરોડ ..	૨૭ લાખ ..	૧૦ કરોડ
સન ૧૮૬૬ ..	૧૬ લાખ ..	૬ કરોડ ..	૧૪ લાખ ..	૬ કરોડ
સન ૧૮૬૭ ..	૨૬ લાખ ..	૬ કરોડ ..	૧૪ લાખ ..	૬ કરોડ

સન ૧૮૬૮... ૨ લાખ ૪૬કરોડ ૨૬લાખ .. ૪૬કરોડ
 સન ૧૮૬૯... ૨૬લાખ .. ૫૬કરોડ... ૬લાખ .. ૫૬કરોડ

કુલ ૫૦લાખ ૬૫કરોડ ૧૫૦લાખ ૬૦કરોડ

ઉપલાં નવ વરસની સરાસરી કહાડતાં આશરે ૮ કરોડ ગણીએ તોપણ એ દશ વરસમાં આશરે ૭૫ કરોડ રૂપીઆના શિક્ષા પડ્યા. તે પાછલા કોડામાં ખતાઆ પ્રમાણે બચેલા ૧૫૨ કરોડમાંથી બાદ કર્યા તો ૮૪ કરોડ રૂપીઆની નગદી એ મુદતમાં ધરેણાં ગાંડાં તથા દાટી મુકવામાં ગઈ. મતલબ કે એટલું નાણું વ્યાપારમાં વપરાયું નહીં. વિલાયતમાં તેમ થવું નથી માટે આપણે પણ એવાં નાણાં નકામાં નહીં રાખતાં વેપારમાં વાપર્યું તો તેટલા નાણા જોટલો વેપાર આપણા દેશમાં વધારે થવાનો. એટલુંજ નહીં પણ વેપારમાં ધણીવાર નાણાની તાણ પડેછે. તે આ ઉપાયથી પડશે નહીં. નાણાની વધારે છુટથી વેપારને વધારે ઉત્તેજન મળેછે.

આપણા દેશમાંથી (હિંદુસ્તાનમાંથી) જે માલ પરદેશ મોકલીએ છીએ, જેવું કે રૂ, રેશમ વગેરે તે કાચા પદાર્થો મોકલીએ છીએ; તે તેનો તૈયાર થએલો માલ પાછો આપણે ખરીદ કરીએ છીએ તેને બદલે પાછલા પ્રકરણમાં કહેલા સંચાઓની મદદથી તૈયાર માલ ખતાવી લેવાએ તો, આપણને ખેવડો નહીં થાય. એક તૈયાર માલ સધા આપણે જે નાણાં ખરીદીએ છીએ તે ઉગરે, ને જે તૈયાર માલ આપણે વે-

(૧૨૬)

પ્રીએ તેનાં નાણાં આપણને મળે. એ રીતે સંચાએથી આપણને બમણો લાભ થાય. આપણે કેટલો માલ પરદેશમાં મોકલીએ છીએ તે કેટલો પરદેશી માલ ખરીદીએ છીએ તે નોંધેના કોઠા ઉપરથી માલમ પડશે.

સાલ કીમત-નો માલ આવ્યો. કીમતનો માલ વિલાપતગપો.
 સત ૧૮૩૪-૩૫ માં ... ૫ કરોડ ..... ૧૫ કરોડ
 સત ૧૮૪૮-૪૯ માં ... ૬ કરોડ ... ૩૦ કરોડ
 સત ૧૮૫૮-૫૯ માં ... ૧૬ કરોડ ..... ૫૦ કરોડ
 સત ૧૮૬૪-૬૫ માં ... ૫૩ કરોડ ..... ૧૩૩ કરોડ
 સત ૧૮૭૧-૭૨ માં ... ૩૩ કરોડ ..... ૫૩ કરોડ

ઉપર જખેલી સાલોમાં વ્યાપાર ધણું કરીને વધતોજ આવ્યો છે. આપણે વધારે માલ મોકલીએ છીએ અને ખરીદીએ છીએ થોડો; તેથી આપણને વધારે કીમત મળેછે. પણ જ્યેલો માલ પરદેશી ખરીદી આપણે દર સાલ તેને પેટે નાણાની મોટી રકમ પરદેશ મોકલીએ છીએ તે આપણેજ માલ તૈયાર કરી વેચીએ તો ઉગરે, ને માલની કીમત મળે. માટે તેમ કરવું જોઈએ.

આપણી નાણા સંબંધી હાલત સુધરે તો આપણા દેશને માટે ઇંગ્લાંડમાં કરેલા કરજને પેટે આપણે દર વરસે કરોડો રૂપીઆ વ્યાજ ઇંગ્લાંડને આપીએ છીએ તે ન આપીએ, અને સરકારને આપણે રૂપીઆ ધીરીએ ને વ્યાજ આપીએ. હાલમાં નાણાં ધીરવા જેવી આપણી હાલત ન હોવાથી આ-

પણે ઇંગ્લાંડના ઓશીઆના થવું પડેછે, ને વ્યાજ ભરવું પડેછે. પણ આપણી નાણાં સંબંધી હાલત સુધરે તો આપણને તેમ કરવું ન પડે. રેલવે અને ખીજાં કામોને માટે પણ આપણે ઇંગ્લાંડના રૂપીઆ વ્યાજ લેવા પડેછે; કેમકે આપણા દેશમાં તેટલાં નાણાં નથી. તેથી અંગ્રેજો માંધા યાયછે. તોપણ આપણે માં માગ્યું વ્યાજ આપીને તેમના રૂપીઆ વ્યાજ લેવા પડેછે. આ બધું આપણી નાણાં સંબંધી નડારી હાલતથી યાયછે.

ભરૂચ અને સુરત આગળની નર્મદા અને તાપી એ નદીઓ પુરાઈ ગયાથી ત્યાંનો વેપાર પડી ભાગ્યો હતો તે પાછો રેલવે થયા પછી વધવા લાગ્યો છે. સન ૧૮૯૫ ની શરૂઆતની ખરાબીમાં આપણા વેપારીઓ યાચમાત્ર થયા ન હોત તો આ દશ વરસમાં ઘણોજ વેપાર વધ્યો હોત. રેલવે અને તાર એ વેપાર વધવાનાં સાધનો છે તે આપણે સાફ જાણે છે છીએ. રેલવે થતા પહેલાં મુંબાઈથી અમદાવાદ અને અમદાવાદથી મુંબાઈ માલ લેઈ જવા લાયવાને કેટલી હરકતો, આપણાં અને ખીલીક હતી. માલ ગાડામાં બગડતો, ચોરોથી લટાતો, અને સહી સલામત જતો, લો લાંબી મુદતે જતો તેથી કેટલો થોડો માલ જતો આવતો તે પણ આપણને માલમ છે. આવતાં જતાં ભાડું કેટલું થતું તેથી પણ કોઈ અજાણ્યું મંથી. રેલવે થવાથી એ બધી હરકતો દૂર થઈ. માલ સહીસલામત, બગડ્યા વગર, જલદી ને થોડે ભાડે

જાય છે. એથી રોજ કેટલો બધો માત્ર આવે છે જાય છે ? માણસોને જવા આવવાને પણ કેટલું બધું સુગમ ને સસ્તુ થઈ ગયું ? તારથી એક કલાકની અંદર મુંબાઈપારની અ-
ખર આવે !! ને તે કલાક પણ અખર મોકલતાં ને પહોંચા-
ડતાં વખત જાય તેથી થાય છે. તારથી માલ મગાવવાને અ-
ખર વેચવાને જલદી અખર આપવાને બની આવે છે. આજ

મેં આખા હિંદુસ્તાનમાં પાંચ હજાર કરતાં વધારે મૈલ રેલવે પથરાઈ ગઈ છે. રેલવેની સાથે તાર પણ છે ને તે વેપારીઓના કામમાં આવે છે, તે વિના વળી સરકારી તાર છે તે તો જુદો. એ રીતે તાર પણ બ્યાં ત્યાં પથરાયેલો જણાય છે. રેલવેવાળાઓને વરસો વરસ લાખો રૂપીઆ કમાઈ થાય છે. હજુ પણ જરૂરનાં મથકોને ઠેકાણાં બ્યાં રેલવે અને તાર નથી ત્યાં તે થવાં જોઈએ કે જેથી માલ લાવવા લેઈ જવાને અને અખર મોકલવાને સુગમ પડે. હિંદુસ્તાનના વેપારની પડતીનાં કારણો જામેજમસેદવાળો નીચે પ્રમાણે આવે છે.†

૧. અંગ્રેજોનું રાજ થયા પછી હિંદુસ્તાનનું અખર માલ મોકલનારને બદલે ખરીદનાર થયું, તેથી વેપારને અને નફા-
ને ઘણું નુકશાન પહોંચ્યું.

૨. હિંદુસ્તાનના રાજાઓ જો કે પેહેલાં નકામું લશ્કર રાખીને ઘણો ખર્ચ કરતા હતા, પણ તેથી વેપારને કદી

કાંઈ નુકશાન થતું નહીં. પણ હાલમાં તો લશ્કરી સામાન સરંજામ વિલાયતથી મગાવતાં લાખો રૂપીઆ વિલાયત મોકલવા પડેછે.

૩. અમીર ઉમરાવો પહેલાં પોતાનો ભભકો રાખવાને હજારો પૈસા ખર્ચતા હતા પણ તેઓ હાલમાં પડી ભાગ્યા છે. અને તેથી તેટલા પૈસાની છત ખજારમાં એ છો થઈછે.

૪. અગાઉના વખતમાં મૂખ્ય અધિકારીઓ દેશીઓ હતા, માટે પૈસો દેશમાંજ રહેતો, પણ અંગ્રેજ રાજમાં મોટા હુદુદારો અંગ્રેજો છે, તેથી તેઓ ધણો પૈસો વરસો વરસ વિલાયત મોકલેછે. તેમજ મરનાર અંગ્રેજોનાં ઘેરાં ડોકરોને પેનશન તરીકે હિંદુસ્તાનને દર વરસે મોટી રકમ આપવી પડેછે.

૫. વળી હિંદુસ્તાનનું જાણીતું લશ્કરી બારે ખર્ચ, તે પણ મૂખ્ય કારણ છે. કેમકે તેથી હિંદુસ્તાનને દર વરસે મોટી રકમ વિલાયત મોકલવી પડેછે.

૬. રેલવે, કનાલ વગેરે યુરોપીઅનોએ (યુરોપીઅનોના પૈસાથી) સ્થાપીછે, જેથી સરકારની ખાંભધરીનું બાજુ તેમને મળેછે. ને તેનું કુળ ખર્ચું ઇંગ્લાંડ જાયછે. ને તેથી પડતી ખોટ હિંદુસ્તાનને આપવી પડેછે.

૭. આ વિના વળી લોકોને બારે કર આપવા પડેછે, (તે પણ કારણછે.)

૮. છેલ્લે પેપારમાં પણ પુરોપીઝ્મનો એટલા લાભ છે કે, તેમની બરાબરી દેશીઓ કરી શકતા નથી.

એ વાત ખરી છે કે અંગ્રેજોનું રાજ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી હિંદુસ્તાન, પરદેશી માલ ખરીદવા લાગ્યું છે. પેહેલાંના જામતમાં હિંદુસ્તાન, પરદેશોને માલ પુરો પાડી કીમત ઉપજાવતું હતું. પણ હાલમાં હિંદુસ્તાનનું બજાર ખરીદનાર થયા-દર વરસે તેને ૩૦ થી ૪૦ કરોડ રૂપિયા પરદેશમાં કસવા પડે છે.

અંગ્રેજી રાજ આવતા પેહેલાં આપણા દેશમાં પરદેશી મુસલમાન લોકો રાજ કરતા હતા; ને હાલ અંગ્રેજો પણ પરદેશી રાજ કરે છે. પણ એ બંનેની રાજ કરવાની રીતીનાં બહોળા તફાવત છે. મુસલમાની રાજમાં પાદશાહો, મુખાઓ, સરદારો ને લશ્કર-નાના મોટા સરવે અધિકારીઓ રૈયત ઉપર જીલમ કરતા, લૂટી લેતા, વગર કારણે પૈસાદાર બાણીને દંડ-તા, પણ અંગ્રેજો તેમ કરતા નથી. તેઓ દેશમાં સલાહ સંપરામે છે, કારબારી કે નાના મોટા અમલદારને જીલમ કરવા દેતા નથી, લૂટ કે ચોરી થવા દેતા નથી. વગર ગુને દંડ કરતા નથી. તેથી રૈયત મુખી છે. પણ મુસલમાની વારામાં દેશમાં પૈસો પુષ્કળ હતો ને અંગ્રેજી વારામાં રૈયત કંગાળ થતી જાય છે. મુસલમાન પાદશાહોના જીલમથી, લૂટથી કે દંડથી અમુક માણસોને ખમવું પડ્યું હશે, પણ આખર દેશને કાંઈ પૈસા સંબંધી ખમવું પડ્યું નથી. મુસલમાની રાજતા કારબાર-

રીઓ, લશ્કર, વગેરે સરવે મોકર ચાકર આ દેશનાજ રહેવા,
તેથી તેમના પગાર વગેરેના પૈસા પણ આ દેશમાંજ રહેતા
હતા. અંગ્રેજી રાજ આગ્યા પછી મોટા મોટા પગારના બધા
અમલદારો અંગ્રેજો રહ્યા, લશ્કરી અમલદારોને સારા પગાર
વાળું લશ્કર એ પણ અંગ્રેજી રહ્યું. તેથી તેમનો પગાર, નફા
વગેરે વધારાની આવક ઇંગ્લાંડ જવાની રહી. એ રીતે ઇંગ્લેન્ડ
દર સાલ લગભગ ૫૦ કરોડ રૂપિયા હિંદુસ્તાનમાંથી સાર
જાય છે. મુસલમાન પાદશાહોએ અંગ્રેજોની પૈઠે અરબસ્તાન
કે અફઘાનીસ્તાનમાં રહી, હિંદુસ્તાનમાં રાજ કર્યું હોત તો
અમલદારો અને લશ્કરે અરબ કે અફઘાન રાખ્યા હોત,
તેથી આ દેશમાંનો સઘળો પૈસો આજ સુધીમાં તેમણે ત્યાં
લેઈ જઈ ભર્યો હોત—એટલે શાહાજીદીનને મુલતાન મહમુદ,
હિંદુસ્તાન ઉપર શ્રારીઓ કરીને પૈસો લૂટી લેઈ જઈને જમ
ગીજનીમાં ભર્યો, તેમ તે પછીના પાદશાહોએ કર્યું હોત તો,
હિંદુસ્તાન આજે તેની હાલની સ્થિતિમાં નહીં હોતો આખી-
સીનીઆની કે તેથી પણ વધારે માઠી હાલતમાં હોત. મુસલ-
માનો દેશમાં રહ્યા તેથી તેમની કમાઈનો પૈસો દેશમાંજ રહ્યો.
અંગ્રેજો આ દેશમાં રહેતા નથી. તેથી તેમની કમાઈ પરદેશ
જાય છે. તેઓ મુસલમાનોની પૈઠે મારફાડ કે લૂટ ચોરી કરીને
લેતા નથી એટલે જૂલમી કહેવાતા નથી. આપણને રાજ
કરીને અને યુક્તિ વાપરીને કર લે છે. મુસલમાનો વગર કારણ
અને અંગ્રેજો કારણ બતાવી, આકર કરી, તે પાસ કરીને

અલાવી આપણને નીચાવે છે. આપણને માલ આપીને પૈસા લે છે, તેમના દેશનાં બચાં આ દેશમાં આવી ચાકરી કરીને પગાર કમાઈ જાય છે. લશ્કર મોકલી લઢાઈમાં જતાવી તેમને પગાર આપે છે. આ રીતે યુક્તિબંધ લોકોને છેતરતો પૈસા ફરિ જાય છે. અંગ્રેજો ઊંદરની પેઠે ટુંકી ટુંકીને ખાઈ જાય તેથી આપણને જણાવું નથી, ને મુસલમાનો વાઘની તુલપીને ખાઈ જતા. પણ અંતે બંને ખાનારા તો ખરાજ. નક પકાઈથી ને બાળે બળથી, આપણા લોકો કહે છે કે આગળ જતાં “દમડીએ ઊંટ વેચાશે” અને તે વાત આ રીત ધણી મુદત ચાલી તો ખરી પડવાની. કેમકે આ પ્રમાણે વરસો વરસ ૫૦ કરોડ રૂપિયા હિંદુસ્તાનમાંથી ઇંગ્લાંડ ગયા તો થોડે વરસે દેશ ગરીબ થશે ને પૈસા મળશે નહીં. તે વખતે ઊંટ દમડીએ વેચાય તો પણ દમડી ક્યાંથી લાવે !!

મોટે હિંદુસ્તાનની તેવી હાલત ન થાય, ને દેશની હોલત, વેપાર ને આઆદી વધે તેના ઉપાયો કરવા જોઈએ. લશ્કરમાં ને બીજાં ખાતામાં આપણા યોગ્ય દેશીઓને મોટા પગારની જગ્યાએ સરકાર આપે એવો ઇલાજ કરવા જોઈએ. આપણા દેશીઓ રાણીની સરકારના કેવા ખરખાહ છે તે છેલ્લા સન ૧૮૫૭ ના બળવામાં આપણી સરકારે જોયું છે. તેથી સરકારની ખાતરી થશે કે યોગ્ય દેશીઓને સઘળાં ખાતામાં મોટા હોદાએ આપ્યા તો તેથી સરકારને ખરચ ઘટી કાપશે થશે ને દેશને પણ ઘણા લાભ મળશે. બીજા દેશની

દોલત ને આપાદી વધારવાનો સારો ઉપાય એ છે કે આપ-
ણને જોઈતો માલ આપણા દેશમાંથીજ મળે અને ઇંગ્લાંડમાં
માલ મળાવવાની આપણને ગરજ ન પડે એવો ઉપાય કરવો
જોઈએ. કે જોથી આપણને પરદેશ નાણું મોકલવું ન પડે. ૧

દેશી બાપારને અને દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું. એ
પણ આપણા દેશની દોલત વધારવાનો એક ઉપાય છે.
જાતની એક પુતામાં સભા થઈ છે. તેમની મતલબ ર
કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાની છે, દેશી સંચાવડે, દેશના સ.
માનવડે ઉપજેલી દેશી વસ્તુઓ વાપરવી એવો તેમનો નેમ
છે, આપણા પ્રાંતમાં પણ એવી સભાઓ અને એવા દેશ
હિતચક્ષુ પુરૂષો થવાની ધણી અગત્ય છે. કેમકે એતો અરૂંજ
છે કે આપણા દેશનો ધણો પૈસો ઇંગ્લાંડમાં જાય છે. તે
એકલું તેમનું રાજ હોવાથી કે મોટા મોટા હોદ્દાઓ હોવાથી
તેઓ પૈસા એકઠા કરીને વિલાયત લઈ જાય છે. તેજ કારણ
છે એમ નથી. તે વિના, તે કરતાં વધારે વેપાર મારગે કરોડો
રૂપીઆનો માલ વેચી નગદી લઈ જાય છે. માટે ત્યાંનો જે
માલ અહીં આવે છે તે આવે નહીં એવો ઉપાય કરવો જો-
ઈએ. આપણે વિલાયતી સારો ને ઉપયોગી સાંધો (બધી ત-
રફથી જોતાં સાંધો) માલ ન વાપરવો અને તેથી નહારો, ને
મોંઘો દેશી માલ વાપરવો ને પરદેશ સાથેનો વેપાર ઘટાડવો
એમ કહેવાની મારી બીલકુલ મતલબ નથી. અને માફ
એમ કહેવું કામનું પણ નથી. પ્રથમ આપણે વિચાર કરો કે

દેશી માલ વિલાયતીને બદલે ચાલી શકે એવો મળેછે કે નહીં? વિલાયતી કરતાં દેશી માંચો ને નઠારો કહીએછીએ તે અરે-
 અરો તેવાં છે કે નહીં? બજારમાં કાંઈ માલ લેવા ગયા તે વ-
 ખતે પરદેશી માલ લેતા પેહેલાં બજારમાં તપાસો કે તેવો
 દેશી માલ મળેછે કે નહીં ? વિચાર કરતાં જો દેશી માલ
 ને સારો મળતો હોય તો તે લો. આપણા દેશમાં ધણું
 ઘણું જાતનો માલ થાયછે પણ તે કેટલાંક કારણથી
 તંબૂ નથી માટે તમે દરેક ગામમાં દેશીજ માલની દુકાન કહા-
 ડાવો. પરદેશી જેવો માલદેશી માલમાં થોડો ફેરફાર કરવાથી બનતો
 હોયતો તેના કારીગરોને કાંઈ ધનામ કે લાભ આપી તેવો માલ
 કરાવો. જુનો સારો માલ અપત ન હોવાથી બનતો બંધ થઈ ગયો
 હોય તો તેવો માલ અરીદી તેના કારીગરને તેવો માલ ઉત્પન્ન
 કરવાને ઉત્તેજન આપો, તેમ છતાં કેટલાક પરદેશી માલની ત-
 મને જરૂર લાગતી હોય તો તમે પૈસાદાર શેડીઆઓ ને
 દેશી રાજ અને તેના તંબૂર કારભારીઓ તેવો માલ આ-
 પણા દેશમાં ઉત્પન્ન કરવાને સંચા લાવો ને તમારા ગરીબ
 દેશી બાહઓની હાજતો પૂરી પાડો. જેવા કે કાચ, કાગળ,
 દીવાસળી, ગ્રીજું કાપડ ઇત્યાદિ બનાવવાને આપણા દેશમાં
 તમે સંચા લાવો, અને જોઈતો માલ ઉત્પન્ન કરો. અને તેમ
 કરતાં છતાં પણ જો કોઈ ચીજ ત મળવાથી તમને તમારો
 શોખ થોડો ઘટાડવો પડતો હોય તો તમારા દેશની આતર, ત-
 મારા દેશી બાહઓની આતર અને છેવટ તમારી ને તમારા

વંશજોની ખાતર તમે તેમ કરો. તો તેથી તમને શું યશસ્વિતાનું છે. માટે એ મારા દેશીઓ તમે તે પ્રમાણે કરો. હિંદુસ્તાનમાં કાચો સધળો સામાન મળવાથી તેનો થએલો માલ પરદેશથી આવતા માલ કરતાં સસ્તો પડશે અને તેથી આપણેજ સાધળો માલ ખપશે. પણ જો એ પ્રમાણે ઉપાયો કરવામાં આવ્યા તો આપણે નફા સમજવું કે આપણી ખરાબ દે આપણા માથા ઉપર ભમી છે. માટે દરેક દેશ કલ્યાણે તન, મન અને ધનથી તેમ કરવું. એજ મારી પ્રાર્થના છે.

હવે દેશનો ઉત્કર્ષ કરવામાં એક ખામત આપણા ભણેલાને બે જોડ કહેવાના તે બાકી છે. આપણા વિદ્વાનો જમની શાધિની અંદર નજર પડેલી શકે એવા હોય છે તેઓ કેળવણી લીધા પછી નોકરી જોળવા પાછળ મંડે છે. તેઓને નોકરી મળે છે કે પછી તેઓ નવરાશના વખતમાં કોઈ નવી નવી શાધિ કે પ્રયોગો કરતા નથી. રસાયણ શાસ્ત્રનો, યંત્રશાસ્ત્રનો, ભસ્તરનો કે બીજી ગમે તે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે તોપણ તે વિદ્યાને કામ લગાડી પોતાને કે દેશને કા-યદાકારી શાધિ કરતા નથી. જો નોકરીએ વળગેલા વિદ્વાનો અને નોકરી જોળનારા વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યાને ઉપયોગમાં લાવી નવી નવી શાધિ ને પ્રયોગો કરે, નોકરી વિનાના તેવા કામમાંજ પોતાનું ચીત દોડાવે, પોતે શાધિ કરી પોતાના જાતબાઈઓને ખતાવે તો દેશને ધણી લાભ થાય. નોકરીવાળા પોતે જ ગામમાં હોય ત્યાંના કારીગરોને પોતાની વિદ્યાનો

આપે અને તેમને સુધારે તો કેટલો ફાયદો થાય ? ધ-
 ગ્રાજ, જે બુસ્તર જાણનારા ભૂમીની ખોળ કરે તો કેટલેક
 ઠેકાણેથી કોયલા, લોહું, ત્રાંચુ અને બીજા અનીજ પદાર્થોની
 ખાણો નીકળે. રસાયણ શાસ્ત્રીઓ પોતાની નવરાશનો વખત
 પી નવી મેળવણીથી અને નવા નવા પ્રયોગોથી નવી નવી
 શોધો કરવામાં ગાળે તો જીદા જીદા ભભકારે રંગો ને પદા-
 બનાવી શકે. યંત્રશાસ્ત્રીઓ જે પોતાની નવરાશ નવા
 તંત્રો બનાવવામાં ગાળે તો તેઓ આપણા દેશને મા-
 આપે એવા ઘણી જાતના નાના મોટા ઉપયોગી સંચાઓ
 બનાવી શકે, મોટે ભાગે વિદ્વાન ભાઈઓને છેલ્લી મારી એ-
 રક્ષીજી અરજ છે કે તેમણે પોતાની નવરાશનો વખત લોકો-
 ખયોગી કાર્યોને શોધી કરવામાં ગાળવો. અને અસ્તાન ને
 આજસુ લોકોને કામ વળગાડવા, જેથી આપણા દેશનો ઉ-
 ત્કર્ષ જલદી થાય.

